8
Staat van de rechtsstaat

Staat van de rechtsstaat

Aan de orde is het **debat** over **de staat van de rechtsstaat**.

De **voorzitter**:
Dan zijn we aanbeland bij het debat over de staat van de rechtsstaat. Ik heet de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid van harte welkom. Er zijn maar liefst veertien sprekers van de zijde van de Kamer. Als eerste geef ik het woord aan de heer Sneller voor zijn inbreng namens D66 in eerste termijn. Gaat uw gang.

De heer **Sneller** (D66):
Voorzitter. Adem in, adem uit, adem in, adem uit. De hele dag halen we adem zonder erbij na te denken. Alleen tijdens het sporten of bij ziekte zijn we ons er opeens bewust van, of zoals De Dijk zong: als ze er niet is, weet een man pas wat hij mist. Zo vanzelfsprekend als onze ademhaling lijkt voor velen ook onze democratische rechtsstaat, de beste garantie voor onze individuele rechten en onze manier van leven. Deze vanzelfsprekendheid is een valkuil. We moeten onze democratie juist bewust koesteren om haar te behouden. Onze democratie wordt namelijk bedreigd van buitenaf en van binnenuit en ze is kwetsbaar als ze onvoldoende werkt voor mensen. Grondbeginselen van de rechtsstaat werden geschonden, de strafrechtketen loopt vast, de overheid is te vaak ontoegankelijk. Dat zorgt voor wantrouwen en dat biedt ruimte voor ondemocratische ideeën. Het vergroten van het vertrouwen in onze democratie is dus een belangrijke beschermingsmuur tegen die ondermijning.

Het is dan ook cruciaal om de rechtsstaat beter te laten presteren. Daarvoor is actie nodig, en daarbij is snelheid ook een kwaliteit, zeg ik tegen vak K. De parlementaire enquête Fraudebeleid en Dienstverlening deed na uitgebreid onderzoek de volgende aanbevelingen. Ten eerste: hervorm de Algemene wet bestuursrecht zodat mensen centraal staan, met meer persoonlijk contact. We voegden daar een recht op vergissen en begrijpelijke taal aan toe. Ten tweede: zorg voor toegankelijke juridische hulp, inclusief hogere vergoedingen voor de sociale advocatuur. Daarnaast spraken we als Kamer uit: nee, wij gaan niet over tot de orde van de dag; wij gaan met deze aanbevelingen aan de slag. Waar staan we dan nu?

Het wetsvoorstel voor de versterking van de Awb schittert al jaren door afwezigheid, maar staat nu gelukkig in het coalitieakkoord. Welke inhoudelijke ambitie heeft het kabinet? Wanneer kunnen we dat wetsvoorstel verwachten?

Wees alsjeblieft creatief met het kortzichtige keurslijf van sommige financiële spelregels. De rechtshulp voor mensen kunnen we op verschillende manieren versterken, maar ook daarvoor geldt dat het geld schaars is. Welke keuze maakt de staatssecretaris om de middelen uit het coalitieakkoord zo effectief mogelijk in te zetten voor toegang tot het recht? Ook hiervoor geldt: zorg nou dat de baten, de positieve bijdrage, beter meegewogen worden. Want de huidige aanpak doet onze rechtsstaat en de schatkist tekort.

Voorzitter. De rechtsstaat toegankelijker maken is een essentiële stap om democratische erosie tegen te gaan, maar democraten moeten elke verkiezing winnen om de rechtsstaat te behouden, terwijl antidemocraten er vaak maar eentje hoeven te winnen om hun zin te krijgen. Daarom moeten we voorzorgsmaatregelen nemen. In Polen en Hongarije zien we namelijk hoe ondoenlijk het is om de schade op een rechtsstatelijke manier snel en effectief te herstellen. Het is net het ontklutsen van geklutste eieren. We moeten de waarborgen voor de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht dus versterken. Wanneer kunnen we voorstellen daarvoor verwachten van het kabinet? Krijgen we dit najaar al een onafhankelijke, aparte begroting voor de rechtspraak?

Ook constitutionele toetsing staat al jaren op de politieke agenda, maar we hebben veel tijd verloren, dus laten we tempo maken. Wanneer kunnen we hierop een vervolgstap van het kabinet verwachten?

Dan het maatschappelijk middenveld, de civil society, een onmisbaar fundament voor een weerbare democratie. De ruimte voor het maatschappelijk middenveld staat onder druk, onder andere door een stapeling van regelgeving en administratieve lasten. Om die ruimte te versterken is een nationaal actieplan voorgesteld. Dat lijkt mij een heel goed idee. Hoe kijkt de minister hiernaar?

Voorzitter. Ik rond af. We moeten nu voortvarend aan de slag om de democratische rechtsstaat beter te laten presteren en we moeten de kwetsbaarheden voor ondermijning aanpakken nu het kan. Het is tijd voor een democratisch offensief voor de rechtsstaat.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Democratisch offensief … De heer Sneller noemde Hongarije en Polen. Blijkbaar waren dat onder vorige regeringen aldaar geen democratieën. In die landen kan je wel gewoon stemmen op een burgemeester. D66 was altijd voorstander van de gekozen burgemeester. Dat is vanaf het appel in 1966 altijd een belangrijk punt geweest. Thom de Graaf is, ik meen in 2005, nog afgetreden omdat men in de Eerste Kamer niet akkoord ging met zijn plan voor een gekozen burgemeester. Hij was daar zo boos over dat hij als minister aftrad. D66 was altijd voorstander van die gekozen burgemeester, maar tegenwoordig niet meer. Waarom zou een democratisch offensief ook niet moeten inhouden dat we gewoon kunnen stemmen op onze eigen burgemeester? Waarom vindt D66 dat niet meer?

De heer **Sneller** (D66):
De situatie in Polen en Hongarije is volgens mij juist heel ernstig gebleken. Mensen zijn daar gelukkig ook teruggekomen van de afslag die ze daar hebben genomen. Volgens mij is de cruciale conclusie die we daaruit moeten trekken dat we dat hier moeten voorkomen.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Neeneenee, nu gaat ie er een beetje omheen draaien. De heer Sneller nam afstand van de vorige regeringen van Polen en Hongarije. Die waren volgens hem niet democratisch. Ik werp hem voor de voeten dat men daar in ieder geval kon kiezen voor een burgemeester. Dat kunnen wij helemaal niet, dus blijkbaar zijn we een stuk minder democratisch dan die landen, ook onder de vorige regeringen. D66 was altijd voorstander van een gekozen burgemeester, vanaf het appel uit 1966. Het heeft altijd in de verkiezingsprogramma's gestaan. Thom de Graaf is er als D66-minister zelfs voor afgetreden; zo belangrijk was het voor D66. Het was een kroonjuweel, een raison d'être. Nu is D66 180 graden gedraaid. Het is niet langer voorstander van de gekozen burgemeester. Waarom?

De heer **Sneller** (D66):
Ik geef geen antwoord op de heer Bosma omdat hij dit spelletje al een keer eerder heeft gespeeld. We hebben dit toen uitgebreid bediscussieerd.

De **voorzitter**:
Afrondend.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
De heer Sneller duikt. Dat snap ik wel, want D66 heeft zich altijd geprofileerd met de gekozen burgemeester. Het heeft dat tientallen jaren lang als een zeer belangrijk punt voor het voetlicht gebracht. Er is een minister voor afgetreden. Het is een aangelegen punt geweest voor D66. En nu draait D66 op dit punt. Dat is toch heel vreemd. Als ik vraag waarom, dan moet ik naar een partijcongres gaan. Ik wil niet naar een partijcongres gaan. Ik zit hier in de Tweede Kamer en ik wil weten waarom de heer Sneller 180 graden is gedraaid.

De heer **Sneller** (D66):
Ik heb de vorige keer ook aan de heer Bosma uitgelegd hoe een ledendemocratie werkt. Zijn obsessie voor het begrip ledendemocratie heb ik toen beantwoord met een uitnodiging om eens mee te gaan naar zo'n partijcongres.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Een prachtig betoog van mijn collega Sneller over hoe belangrijk de rechtsstaat is. Ik hoorde hem ook zeggen dat middelen schaars zijn. Ik zou willen zeggen: investeren in onze rechtsstaat is natuurlijk niet gratis. Gister kwam er een brief vanuit de sociale advocatuur, waarin staat: we hebben minstens 15 miljoen structureel per jaar nodig en incidenteel 20 miljoen euro per jaar voor de komende vijf jaar. Nu lees ik in het coalitieakkoord dat in het potje "goed bestuur en rechtsstaat" alleen maar 50 miljoen zit. Ik ben benieuwd hoe de heer Sneller dit voor zich ziet.

De heer **Sneller** (D66):
Er is voor de jaren erna wel wat meer, maar er zijn inderdaad verschillende manieren om dit te besteden. Die noemde ik al. Aan de ene kant kun je de griffierechten verlagen. Je kunt naar de sociaal-juridische dienstverlening. We hebben ook de rapportage van mevrouw Marijnissen gekregen. Je kunt ervoor zorgen, zoals de heer Kummeling ons voorhield in het rondetafelgesprek, dat rechtszaken onnodig worden door te zorgen voor betere dienstverlening. Maar ook daar zal geld voor nodig zijn. Dus het is inderdaad kiezen in de schaarste. Ik ben heel benieuwd welke keuzes mevrouw Abdi daarin maakt. Voor mij is de sociale advocatuur heel belangrijk. Die staat ook expliciet genoemd. Maar dat was ook naar aanleiding van de tweede commissie-Van der Meer. Daar hebben we natuurlijk wel andere voorstellen van gezien dan we nu horen. Ik ben daar wel van gecharmeerd.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Kiezen in schaarste; dat stelt mij eigenlijk niet echt gerust, als ik heel eerlijk ben. Deze bedragen zijn niet nieuw. Er zijn al heel lang oproepen om eindelijk echt financieel te gaan investeren in de rechtsstaat. We weten vaak ook niet wat de kosten en de baten zijn. Ik hoorde u wat zeggen in uw betoog. Volgens mij zit ik niet in de coalitie, maar u. Dus ik ben benieuwd: wat gaat u doen als u ziet dat u 50 miljoen hebt, maar er al meerdere claims liggen? Moet er niet simpelweg meer geld bij?

De **voorzitter**:
Spreekt u via de voorzitter, alstublieft, mevrouw Abdi.

De heer **Sneller** (D66):
Een van de dingen die ik nu tot twee keer toe heb gezegd, is dat ik vind dat de financiële regels die we nu hebben, onnodig knellen en ons tekortdoen. Een aantal van de maatregelen die ik noemde, zouden ook kunnen zorgen voor minder rechtszaken die hoeven te worden gevoerd door de Rijksoverheid, waardoor er juist geld beschikbaar komt. Ik vind dat onze eigen regels onnodig onze democratie en onze schatkist tekortdoen. Ik ben al een aantal jaren bezig om die regels ter discussie te stellen.

De heer **Clemminck** (JA21):
Een aardig betoog van collega Sneller. Hij had het onder andere over antidemocratische krachten. Uit verschillende onderzoeken komt naar voren dat onder islamitische gemeenschappen in Europa, ook bij de derde en vierde generatie overigens, grote delen de rechtsstaat afwijzen en de sharia verkiezen. Ik ben wel benieuwd naar de analyse van de heer Sneller. Welke oplossingsrichting ziet hij hiervoor?

De heer **Sneller** (D66):
Ik denk dat je, ongeacht de afkomst van democratische of antidemocratische sentimenten, ervoor moet zorgen dat onze democratische rechtsstaat weerbaar is. Dat is ook waarom een motie van de huidige minister voor een partijverbod in het verleden bijvoorbeeld is aangenomen, ongeacht overigens wat de achtergrond is van die partij of vereniging.

De heer **Clemminck** (JA21):
Ik ga toch nog een keer proberen of de heer Sneller iets specifieker kan zijn over het vraagstuk dat ik hem net heb voorgehouden.

De heer **Sneller** (D66):
De heer Clemminck vraagt wat ik vind van organisaties, verenigingen en stromingen die proberen onze democratie te ondermijnen. Volgens mij moeten wij onze democratie versterken en onze democratische rechtsstaat weerbaarder maken tegen de ondermijning. Ik heb daar een aantal voorstellen voor gedaan. Ik heb ze niet uitputtend kunnen behandelen in deze termijn. Van welke kant het ook komt of wat de inspiratie ook is van de mensen die onze democratie willen ondermijnen, ik denk dat deze maatregelen ons daar weerbaarder tegen maken en dus ervoor zorgen dat we onze democratie langer kunnen behouden. Dat is mij veel waard.

De heer **Flach** (SGP):
Ik sluit bij dat laatste aan. Een debat als dit leent zich soms voor wat filosofische beschouwingen. Als we het hebben over ondemocratische krachten, moeten we ook goed nadenken over wat dat dan precies betekent. Is het niet zo, vraag ik de heer Sneller, dat er in een sterke democratische rechtsstaat ruimte moet zijn voor ideeën die heel ver afstaan van de onze, daar misschien zelfs diametraal tegenover staan en zelfs andere opvattingen inhouden over de inrichting van de rechtsstaat? Is er daar niet een grensvlak, waarbij je moet oppassen om het woord "ondemocratisch" te gebruiken, of heeft de heer Sneller een veel verdergaande definitie?

De heer **Sneller** (D66):
Zonder dat de heer Flach zelf een definitie heeft gegeven, is het voor mij moeilijk te zeggen of die van mij verder gaat of niet. Er is binnen onze democratie ruimte voor ondemocratische ideeën. Maar je moet ook zorgen dat je weerbaar bent en dat die ideeën niet de overhand krijgen en de democratie zichzelf kan afschaffen. Dat is de hele leergang van de weerbare democratie. Je moet het niet te ver laten komen. Tegelijkertijd is het, om de filosofische kant hiervan te pakken, de vraag hoe tolerant je bent voor de intoleranten. Dat is altijd een dilemma, maar je moet er als democratie wel voor zorgen dat je uiteindelijk een slot op de deur hebt, zodat die democratie niet wordt afgeschaft.

De heer **Flach** (SGP):
Hier zit wel een spanningsveld, want we hebben allemaal onze voorkeuren en antipathieën, ook wat betreft opvattingen. Ik beluister het verhaal van de heer Sneller toch bijna alsof de definitie van "ondemocratische krachten" sterk verband houdt met de appreciatie die de heer Sneller heeft voor bepaalde opvattingen. Wat is in zijn ogen dan precies ondemocratisch?

De heer **Sneller** (D66):
Misschien moet ik gewoon even citeren uit de Wet op de politieke partijen, die we dit najaar hopelijk gaan behandelen. Een vereniging die in aanmerking komt voor het verbod op een politieke vereniging — dat is een breder toepasbare definitie wat mij betreft — wordt gedefinieerd als "een vereniging die door haar doelstelling of werkzaamheden een daadwerkelijke en ernstige bedreiging vormt voor de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat". Onder die grondbeginselen vallen: "periodieke vrije en geheime verkiezingen, democratische besluitvorming, grondrechten, scheiding van machten, onafhankelijke en onpartijdige rechtspraak". Ik denk dat dat een redelijke set criteria is om aan te toetsen.

De **voorzitter**:
Afrondend.

De heer **Flach** (SGP):
Helder. Dat is inderdaad een vrij objectieve definitie, denk ik. Moeten we dan niet met elkaar constateren dat dat in Nederland eigenlijk best prima aan de orde is? Ik hoor toch regelmatig in het betoog van de heer Sneller geluiden alsof die democratische rechtsstaat ernstig in gevaar is. Volgens mij hebben we met de trias politica, zoals we die hier hebben, toch een behoorlijk fundament liggen, dat ook gebleken gewerkt heeft. Dus is het probleem nou echt zo groot als de heer Sneller schetst?

De heer **Sneller** (D66):
Deze discussie hebben we vaker gehad. Dat het in het verleden goed is gegaan, is absoluut geen garantie voor de toekomst. Ons systeem is gebouwd en gebaseerd op een heel groot vertrouwen in degenen die zich in het politieke domein begeven en die de instituties bevolken, dat zij daar op een goede, democratische manier mee omgaan. Maar als je het vergelijkt met de Grondwet en constituties van andere landen, is het ook zeer kwetsbaar voor mensen die daar minder democratisch mee om zouden willen gaan. Ik denk dat het naïef is om te veronderstellen dat dat altijd zo zal zijn in Nederland. We hebben in andere landen gezien hoe snel die aftakeling kan gaan. Ik denk dus dat alertheid hier echt op zijn plaats is, zeker ook tegen de achtergrond van hoe moeilijk het is om het vervolgens te herstellen. Ik sprak toevallig laatst met de eerste minister van Justitie in Polen onder het kabinet-Tusk. Het is bijvoorbeeld ondoenlijk om daar een aantal politieke benoemingen in de rechterlijke macht ongedaan te maken, zonder zelf vanuit de politiek inmenging te hebben in de rechterlijke macht. Dat soort dingen nopen er wel toe om extra alert te zijn en hier voorzorgsmaatregelen te nemen, voordat we in die situatie belanden, die vervolgens niet om te keren is.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Op 25 november 2003 ging deze Kamer helemaal akkoord met de toetreding van Polen en Hongarije tot de Europese Unie. Sterker nog, D66 was daar toen een uitgesproken voorstander van. De democratie zou, na de val van het communisme, worden hersteld. Sterker nog, D66 heeft gewoon nauwelijks zorgen geuit destijds. Waarom laten wij landen toe? Er is nu ook weer sprake van uitbreiding van de EU. Gaat D66 nu gewoon een keertje goed nadenken over wat ze willen met uitbreiding van de EU met landen in Oost-Europa, wetende wat er is gebeurd in 2003 en wat voor, volgens D66, "verschrikkelijke gevolgen" dat heeft gehad? Dat zijn niet mijn woorden, maar meer die van D66.

De heer **Sneller** (D66):
Ik denk dat we te lang hebben gedacht, hier in Nederland, in deze Tweede Kamer, maar ook in andere landen, dat de Kopenhagencriteria die gelden bij toetreding voldoende waren om te waarborgen dat het daarna democratieën bleven en dat achteruitgang in die context — ik hoef alle Fukuyama's niet aan te halen — als het ware onomkeerbaar

was. We hebben gezien dat het conditionaliteits- en rechtsstaatmechanisme en een aantal Europese instrumenten wel degelijk hebben kunnen werken, maar ook dat het onvoldoende is om de achteruitgang binnen de Unie tegen te gaan. Ik denk dat we daar alerter op moeten zijn. Ik zie daar de afgelopen jaren wel steeds meer bewustzijn van.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Sorry dat ik het zeg, maar D66 heeft gewoon een kilo boter op zijn hoofd. Hetzelfde gebeurt nu bijvoorbeeld met handelsverdragen. D66 staat helemaal vooraan in de rij om te zeggen dat die handelsverdragen juist goed zijn. Bijvoorbeeld Mercosur, het handelsverdrag met Zuid-Amerikaanse landen, waardoor voedselproducten worden geïmporteerd die niet aan onze standaarden voldoen. D66 zegt dan: dat is juist hartstikke goed, want wij gaan ervoor zorgen dat die landen onze standaarden overnemen. Maar we hebben toch gezien wat er is gebeurd? Volgens D66 is er maar één grote verschrikking: Polen en Hongarije. Je ziet toch dat dit gefaald heeft en dat D66 hierin gewoon gefaald heeft?

De heer **Sneller** (D66):
U dicht ons veel eer toe, mevrouw Van der Plas. Volgens mij is daar wel wat breders aan de hand. Maar wat was het alternatieve pad geweest? Misschien heeft ze daar zo meteen in haar eigen inbreng ook een reflectie op. Wat was het alternatieve pad voor Polen en Hongarije de afgelopen 22, 23 jaar geweest als zij geen lid waren geweest van de Unie? Welke kant was het dan opgegaan? En we moeten de waarborgen die de Europese Unie biedt voor herstel ook niet onderschatten. Als laatste: ik denk dat wij hier de wetten en ook de ratificatiewetten op een serieuze manier behandelen, zoals we dat laatst ook hebben gedaan met het uitleveringsverdrag met Marokko. We moeten dat soort momenten hier serieus wegen en de verschillende toekomsten bespreken.

De **voorzitter**:
Afrondend.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Volgens mij staat D66 nu nog steeds te trappelen om bijvoorbeeld Oekraïne toe te laten tot de EU, en misschien ook nog wel om dat allemaal wat sneller te gaan doen. Dan krijgen we ook met een land te maken dat nog lang niet aan de Kopenhagencriteria voldoet. Dan gaan we weer hetzelfde pad op. D66 is gewoon voorstander van een zo groot mogelijke EU en pas later denken ze na over de gevolgen. Ze houden de bevolking voor dat zij ervoor gaan zorgen dat die landen dezelfde standaarden als Nederland en de EU hebben. Gaat u maar gerust slapen, het komt helemaal goed! Maar in hetzelfde verhaal van de heer Sneller komt het helemaal niet goed, want hij gaat hier los op Polen en Hongarije. Die belofte kun je helemaal niet doen. Zullen we dus ook stoppen met het versneld toelaten van Oekraïne tot de EU?

De heer **Sneller** (D66):
Ik denk dat Nederland uiteindelijk veiliger wordt als Oekraïne lid wordt van de Europese Unie. Wel zullen we aan de voorwaarden toetsen. Dit is een volledig consistent verhaal.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De heer Sneller kreeg zojuist de vraag wat hij verstaat onder die ondemocratische of onrechtsstatelijke krachten waarover hij spreekt. Toen verwees hij naar een artikel uit de Wet op de politieke partijen, waarin wordt voorgesteld politieke partijen te verbieden indien zij vanwege hun doelstelling of werkzaamheden een bedreiging vormen voor de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat. Hij noemde toen die grondbeginselen: periodiek vrije verkiezingen, onafhankelijke rechtspraak, scheiding der machten en noem maar op. Nu zie ik, als ik om me heen kijk, geen partijen in deze Kamer die pleiten voor afschaffing van bijvoorbeeld verkiezingen, grondrechten of wat dan ook.

De heer **Sneller** (D66):
Het is overigens een daadwerkelijke en ernstige bedreiging. De lat ligt wel wat hoger dan de heer Van Meijeren zegt. Het is ook niet zo dat, als deze wet wel in werking zou zijn getreden, het aan mij is om te wijzen: daar zit ie, daar zit ie. Dat gaan we juist beter regelen doordat de procureur-generaal daar een rol in heeft.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ja, dat klopt, maar dat is nog steeds geen antwoord op mijn vraag. De heer Sneller verwees naar dit wetsvoorstel, dat toevallig is geschreven op politieke partijen. Maar hij gebruikt het analoog in de beantwoording van de vraag wat hij verstaat onder ondemocratische of onrechtsstatelijke krachten. Mijn vraag is of hij concreet kan maken welke handelingen, gedragingen, uitlatingen of activiteiten hij waarneemt die hij kwalificeert als onrechtsstatelijk of ondemocratisch, gelet op de grondbeginselen die hij zojuist zelf oplas.

De heer **Sneller** (D66):
Maar de heer Van Meijeren citeert mij verkeerd. Ik zeg niet: als dit in werking is getreden, dan zullen er meteen partijen worden verboden. Vanwege het roepen buiten de microfoon zou ik nu bijna vragen, indachtig de heer Bosma: zijn we hier op de Albert Cuyp? Ik wou graag gewoon antwoord geven op de vraag van de heer Van Meijeren. Ik zeg niet dat er hier meteen partijen zullen worden verboden, maar dat het een belangrijke waarborg en een stok achter de deur is om er uiteindelijk voor te zorgen dat de democratie met de kenmerken die ik citeerde, niet wordt afgeschaft. Er zijn wel degelijk neigingen om bijvoorbeeld bepaalde grondrechten hier ter discussie te stellen, maar dat is uiteindelijk aan de rechter.

De **voorzitter**:
Afrondend.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ik zou zeggen: waren we maar op de Albert Cuyp, want daar wordt volgens mij wat vaker de waarheid gesproken en wat minder gedraaid. De heer Sneller ontwijkt mijn vraag wat die antirechtsstatelijke of ondemocratische krachten zijn. Ik heb nog niet één voorbeeld genoemd. Natuurlijk kunnen alle partijen voorstellen doen om iets te veranderen aan grondrechten of aan de onafhankelijkheid van de rechtspraak, met het doel die te willen versterken. Er kan

natuurlijk een andere invulling worden gegeven aan de belangenafweging. Als wij het Vluchtelingenverdrag willen opzeggen, dan zegt de heer Sneller: dat bedreigt de rechtsstaat, want de grondrechten van minderheden komen in het gedrang. Wij zeggen: dat versterkt de rechtsstaat, want de nationale soevereiniteit en onze democratie worden versterkt. Zo kun je natuurlijk anders over de rechtsstaat denken, maar ik heb nog geen voorbeelden genoemd van partijen die echt de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat willen aantasten.

De heer Sneller gebruikt dit als trucje om het inhoudelijke debat te vermijden, om niet meer in te hoeven gaan op onze concrete voorstellen, en om personen en partijen hier verdacht te maken zonder dat hij het concreet kan maken. Dat vormt een echte bedreiging voor de democratische rechtsstaat.

De heer **Sneller** (D66):
Wat een schwalbe van collega Van Meijeren hier, zeg. Hij doet geen enkel concreet voorstel en vraagt mij niet om op welk concreet voorstel dan ook te reageren. Hij vraagt mij alleen om nog een keer te herhalen wat er staat in de Wet op de politieke partijen. Volgens mij moet hij zelf in zijn termijn nog maar eens even laten zien wat een modeldemocraat hij is, want de afgelopen tijd hebben we natuurlijk wel degelijk wat opmerkingen en uitingen van de partij van de heer Van Meijeren gezien die niet heel democratisch waren.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Neeneenee, meneer Van Meijeren. Wellicht kunt u samen met de heer Sneller een bezoekje brengen aan de Albert Cuyp. Heeft u een persoonlijk feit, meneer Van Meijeren?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ja, ik heb een persoonlijk feit. De heer Sneller beschuldigde mij er zojuist persoonlijk van dat we de laatste tijd getuige zijn geweest van uitlatingen of ideeën van mij die schuren met de democratische rechtsstaat.

De **voorzitter**:
En uw persoonlijke feit?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ik wil hem vragen om zijn woorden concreet te maken of terug te nemen. Dit zijn nou de voorbeelden waar ik de hele tijd naar vraag, maar die niet genoemd worden. Het zijn loze kreten om dissidente stemmen onschadelijk te maken.

De **voorzitter**:
U heeft uw punt gemaakt. Bij een persoonlijk feit zeggen we dan: waarvan akte. Het woord is aan mevrouw Van der Plas voor haar inbreng namens de BBB. Gaat uw gang.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Dank u wel, voorzitter. Johan Remkes zei enkele jaren geleden: "Ik ben geschrokken van de oprechte wanhoop in de ogen van redelijke mensen." Hij had het toen over boeren die al jaren leden en die nu nog lijden onder desastreuze regels en wetten en onder beschuldigingen dat ze gifspuiters, natuurvernietigers, dierenbeulen en fraudeurs zijn. Remkes omschreef die pijn in één zin. Bij PAS-melders, stikstofopkoopregelingen, gewasbescherming en Wooverzoeken zijn het geen dossiers; dit zijn mensen. Dit zijn boerengezinnen die altijd hebben gedacht: als ik mij aan de regels houd, dan beschermt de overheid mij. Dat is echter niet zo.

Ook vandaag zullen fracties weer grote woorden spreken over de rechtsstaat, grondrechten, bescherming tegen willekeur en vertrouwen in instituties, maar laat ik hier helder over zijn: de rechtsstaat moet niet alleen op papier kloppen, maar die moet ook gelden voor al die boerengezinnen in Nederland. Wat is de rechtsstaat waard voor een PAS-melder die alles deed wat de overheid van haar vroeg en vervolgens door diezelfde overheid in onzekerheid werd gestort? In één dag word je gewoon illegaal verklaard. Die onzekere situatie duurt inmiddels al zeven jaar. Wat gebeurt er vervolgens? Veehouders laten zich uitkopen en bouwen aan een nieuwe toekomst met akkerbouw. Wie staat er dan op de stoep? Dat is MOB, die dit wil tegenhouden omdat er gewasbeschermingsmiddelen worden gebruikt. Wat zegt de minister van LVVN als ik vraag of de minister weet dat dit gebeurt? Dan is het antwoord: dat is niet mijn verantwoordelijkheid. Wat is een rechtsstaat dan nog waard?

Voorzitter. In een rechtsstaat staat de overheid niet tegenover haar burgers. In een rechtsstaat beschermt de overheid haar burgers, ook als die burger een stal of een akker heeft. Het eigendomsrecht en het recht op privacy zouden niet mogen afhangen van de vraag of je wel of geen boer bent. Eerlijke compensatie zou geen politieke gunst moeten zijn. Dat zijn basisbeginselen van een fatsoenlijke rechtsstaat.

Voorzitter. Dat laatste is niet vanzelfsprekend. Kijk bijvoorbeeld naar de pelsdierhouders. De overheid zegt: u moet stoppen. De overheid moet dan ook eerlijk compenseren. Als een rechter uiteindelijk, na jarenlang procederen door pelsdierhouders, zegt dat die compensatie niet deugt, dan moet je als overheid herstellen wat er fout is gegaan. Dat gebeurde niet. Ze moesten het zelf maar uitzoeken. Dit is woestmakend onrecht. Hetzelfde geldt voor vuurwerkondernemers. In de wet staat dat het vuurwerkverbod alleen kan ingaan als ondernemers eerlijk worden gecompenseerd. Je kan als Kamer dan niet met grote woorden over rechtszekerheid spreken, maar vervolgens voorstellen voor een eerlijke compensatie wegstemmen alsof het niks is.

Voorzitter. BBB ziet een patroon. Mensen worden aan de kant geschoven: burgers, boeren, pelsdierhouders, vuurwerkondernemers, kleine ondernemers. Het zijn mensen die hun hele leven hebben opgebouwd binnen de regels die de overheid zelf heeft gemaakt, vaak generaties lang, die dit dan in een dag vernietigd zien worden.

Dan kom ik bij de privacy. Bij boeren ligt door de Woo, de Wet open overheid, tegenwoordig alles op straat. Bij boeren is het bedrijfsadres vaak ook het woonadres. Je huis is bij uitstek de plaats waar je je veilig moet kunnen voelen, maar het wordt hier heel normaal gevonden dat dit voor boeren niet zo is. De Nationale ombudsman onderzoekt inmiddels of de overheid de afgelopen jaren betrouwbaar heeft gehandeld richting boeren. Dat zo'n onderzoek nodig is, is tekenend voor hoe Den Haag met mensen omgaat. Daarom wil de BBB vandaag een simpele toezegging van de minis-

ter. Als wij hier wetten en wetgeving maken die ingrijpen in levens, bedrijven, eigendommen en gezinnen, dan horen daar rechtszekerheid, eerlijke compensatie en bescherming van privacy bij. Kan de minister op mijn betoog reflecteren? Kan hij als hoeder van de Grondwet reflecteren op de situatie van de pelsdierhouders? Kan hij als hoeder van de Grondwet ook reflecteren op de situatie van de vuurwerkondernemers? Kan de minister toezeggen dat hij binnen uiterlijk vier weken na de publicatie van het onderzoek van de Nationale ombudsman een kabinetsreactie met de Kamer deelt?

Dank u wel.

De heer **Flach** (SGP):
Ik herken veel van het onrecht dat mevrouw Van der Plas schetst. We hebben in het verleden samen het debat gevoerd over de Woo, onlangs ook nog met collega Vermeer. Het is heel herkenbaar, maar daarin zie je dus waar het begint te schuren in de rechtsstaat. We vinden met z'n allen dat hier onrecht plaatsvindt. Mensen die toevallig hun stal aan hun huis hebben, hebben kennelijk geen privacy. Dat is een schreeuwend onrecht. Dat zijn we met elkaar eens. Het antwoord van de staatssecretaris is vervolgens dat dit besloten zit in het feit dat we een verdrag zijn aangegaan. Welke oplossing ziet mevrouw Van der Plas om uit die knoop in de rechtsstaat te komen?

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Ik ben sowieso voor het opzeggen van verdragen die ons wurgen, die ons letterlijk wurgen als het gaat om iets doen tegen onrecht. Dit verdrag doet dat ook. Er is ook altijd nog politieke wil. Er is ook politieke wil. Bij dit kabinet proef ik gewoon onwil om hier echt iets tegen te doen. Er wordt gezegd dat de openbaarheid boven de privacy van ondernemers gaat. Het zijn niet alleen ondernemers; het gaat om hun huis. Zij wonen daar. Ze wonen daar niet alleen zelf, maar ze wonen met hun gezin, met kleine kinderen en vaak zelfs met opa en oma op dat erf. Alles mag hier. We vinden het hier allemaal normaal — althans, wij vinden dat niet, en de heer Flach ook niet — dat dat gebeurt, want dat is dan het risico van ondernemer zijn, maar niet elke ondernemer werkt ook op het woonadres.

De heer **Flach** (SGP):
Nou gaat dit debat over de rechtsstaat. Komen we dan niet op een punt dat je ziet dat de rechtsstaat zichzelf gewoon wurgt? Als we het onrechtsstatelijk vinden om bijvoorbeeld verdragen op te zeggen, maar we daarmee tegelijkertijd onrecht legitimeren, is dat dan niet juist het gevaar dat de rechtsstaat bedreigt?

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Ik ben het helemaal met de heer Flach eens. Ik kan het zelf niet beter verwoorden. Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan mevrouw Abdi van PRO. Gaat uw gang.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Voorzitter. "Het gewoon worden van datgene wat afkeer zou moeten oproepen. Een onverschilligheid tegenover gemeenheid en ellende." In de aanloop naar vandaag moest ik denken aan de woorden van Barbara Skarga. Ik citeer haar omdat dit citaat raakt aan de essentie van onze rechtsstaat. De essentie van de rechtsstaat is de belofte dat we als samenleving niet onverschillig zijn als er onrecht plaatsvindt. De belofte aan burgers is dat zij beschermd worden tegen de willekeur van macht, het recht van de sterkste en tegen de overheid zelf. De belofte is ook dat wij mensen altijd als mensen blijven zien en dus gelijkwaardig behandelen.

Voorzitter. Dan kijk ik naar het nu: bombrieven bij azc's, burgers die het recht in eigen hand nemen, een overheid die vooroordelen laat doorwerken in al haar beleid, ongekend onrecht dat blijft voortbestaan en een overheid die nog steeds niet de bestaanszekerheid van burgers vooropzet. De belofte wordt niet nagekomen, niet uit kwade wil, maar uit onverschilligheid. Ik zie het gemak waarmee er wordt geroepen dat er geen geld is, terwijl de prijs die wij nu betalen, enorm is. Ik zie een overheid die verstrikt raakt in haar eigen regels en loketten en procedures optuigt waardoor mensen die geraakt worden niet langer meer worden gezien en een politiek die zich afspeelt los van de levens van mensen, waardoor verandering uitblijft.

De vraag in het debat van vandaag is wat mij betreft dus: "Is dat eerlijk? Is onze rechtsstaat eerlijk?" Voor heel veel mensen is het antwoord: "Nee. Het is niet eerlijk. Het is diep oneerlijk." In dat vacuüm van onrecht en onmacht zie je allemaal mooie beloftes en suggesties, maar ondertussen kunnen mensen niet langer rondkomen en weten ze ook niet waar ze hun recht kunnen halen. Dat kunnen we alleen bestrijden door te laten zien dat het wél anders kan, door te staan voor onze rechtsstaat, door te staan voor onze democratie, door eerlijk te zijn over wat er misgaat en door te leveren voor gewone mensen.

Daarom is er nu actie nodig, om te beginnen bij de toegang tot recht. Want wat is een rechtsstaat waard als burgers niet hun recht kunnen halen en als de vraag of je geholpen wordt bij een conflict letterlijk afhankelijk is van wie je bent, waar je woont in Nederland of je persoonlijke omstandigheden? Ik denk aan een moeder die vorige week nog letterlijk zei: "Ik zit al drie jaar ziek thuis. Ik heb een conflict met mijn werkgever en ik kan mezelf niet verdedigen." Iemand die totaal uitvalt, vindt dus geen hulp.

Ik denk ook aan de sociale advocatuur, die gisteren weer met een brandbrief kwam en zei: kabinet, ga nou eindelijk eens regelen dat mensen recht hebben op een advocaat. Maar ik denk bijvoorbeeld ook aan de overheid die naast haar burgers moet staan en niet tegenover ze; dat werd al genoemd door mijn collega Sneller. Wanneer komt die Wijziging van de Algemene wet bestuursrecht er nou? Die ligt al twee jaar op de plank. Die gaat over het recht op vergissing en het idee dat je niet door blijft procederen tegen je eigen burgers. Dat zijn allemaal zaken waar we heel lang op wachten en die voort zijn gekomen uit de toeslagenaffaire. Klopt het, zoals sommige mensen tijdens het rondetafelgesprek suggereerden, dat dit komt omdat het te veel geld kost? Ook het wetsvoorstel voor de invoering van constitutionele toetsing moet snel in procedure worden genomen.

Dan gelijkwaardige behandeling. Vorige week kwam weer een rapport uit waaruit bleek dat wie je bent en je persoonlijke omstandigheden bepalen hoe hard je gestraft wordt; dit is al langer bekend. Hoe reflecteert het kabinet hierop? Welke acties wil het ondernemen? Wanneer stoppen wij als overheid met de grootste schuldeiser zijn? We hebben als samenleving te maken met problematische schulden die de samenleving 8,5 miljard kosten. Wanneer maken we een einde aan die boetefabriek? Ook hier hoor ik graag een reflectie op.

Voorzitter, tot slot. Wij maken de rechtsstaat zelf, dus we kunnen kiezen voor onverschilligheid of voor actie. Ik zou zeggen: laten we kiezen voor het laatste.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Mevrouw Dobbe heeft een interruptie.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Ik moest een heel stuk lopen; dan duurt het altijd even. Dank aan PRO voor het betoog. U heeft ongetwijfeld ook het woord van de week gezien bij De Taalstaat: postcoderecht. Dat komt omdat kwartiermaker Marijnissen vorige week met haar tussenrapport is gekomen, waarin zij het woord "postcoderecht" noemt. Het betekent dat je niet in elke gemeente op dezelfde manier wordt geholpen om je recht te halen. U heeft dat rapport ook gelezen. Ik vraag me af wat u daarvan vindt.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Ik denk dat dat voor zichzelf spreekt. Ik vond het schandalig. Het liet heel duidelijk zien dat sommige dingen alleen op papier staan. Denk aan het feit dat je op sommige plekken alleen een vrijwilliger hebt en op andere plekken niet terechtkan. Ik zou heel graag willen — dat is natuurlijk ook mijn vraag aan het kabinet — dat er werk wordt gemaakt van het rapport van Marijnissen en dat er wordt gekomen tot een landelijk dekkend netwerk voor juridische hulp, want dat is wat er nu ontbreekt en wat er volgens mij nodig is.

De **voorzitter**:
Mevrouw Dobbe, via de voorzitter.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Klopt. Dank u wel, voorzitter. Er ligt nu een tussenrapport, dus er komt nog een eindrapport. Wat ik nu al heel interessant vind in de oplossingsrichting van de constatering dat er postcoderecht bestaat, is dat je ook nu al zou kunnen werken aan een minimumniveau van juridische hulpverlening per gemeente. Als dat minimumniveau er is, kun je ook de verschillen tussen gemeenten oplossen. Zou PRO er ook voor openstaan om te kijken wat er mogelijk is om te werken aan dat minimumniveau?

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Zeker. U bent me voor. Het is alsof wij bijna hetzelfde brein hebben. Dit was letterlijk een voorstel waar ik ook aan zat te denken om het eindelijk eens goed te regelen. We hebben dat overzicht namelijk niet. U heeft dus mijn volledige steun.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan meneer Ellian namens de VVD.

De heer **Ellian** (VVD):
Dank, voorzitter. Een debat over de rechtsstaat. Het is goed dat we dit debat hebben. Uiteraard wil ik ook de collega's die dit debat hebben voorbereid danken voor hun voorbereidende werkzaamheden.

Ik dacht: het is misschien goed om even te beginnen bij wat "rechtsstaat" nou eigenlijk betekent. Het wordt namelijk heel veel gebruikt. Ik ben er maar weer eens even ingedoken. De eerste die het begrip "rechtsstaat" introduceerde, was de Duitser Robert von Mohl in 1831. Waar het toen om ging, is dat de rechtsstaat als tegenhanger gold van de absolute macht. Het staatshoofd — in die tijd was dat de koning, de autocraat — had de macht op basis van een soort goddelijke interventie en de gedachte was dat het gezag gebaseerd moest zijn op de wet. De rechtsstaat had dus op zich een vrij lege betekenis, maar voor die tijd was die natuurlijk heel waardevol. Gezagsuitoefening moest gebaseerd zijn op de wet. Punt. En wat de inhoud van die wet was, deed dan wat minder ter zake. Na de Tweede Wereldoorlog is dit natuurlijk enorm veranderd, omdat de geschiedenis ons leerde dat je ook inhoudelijke eisen, materiële eisen, moet stellen aan de rechtsstaat. Die eisen kent iedereen, want ze zijn tegenwoordig uitgekristalliseerd: rechtszekerheid, verbod van willekeur, democratische procedures waarmee wetgeving tot stand komt, onpartijdige gerechten, eerbied voor de rechten van de mens, gelijkheid en een verbod op discriminatie.

Maar voor de VVD-fractie is dat niet het enige. Dat de overheid, kort gezegd, gebonden is aan het recht, is natuurlijk een heel belangrijk overkoepelend element, maar daar staat natuurlijk in de eerste plaats tegenover dat het primaat van de wetgever wel centraal moet blijven staan. Daar heeft de VVD-fractie zorgen over. Als je heden ten dage ziet hoeveel ingrijpende besluiten door de rechter worden genomen — dat zijn besluiten waarvan je je, gelet op de omvang van de consequenties, kunt afvragen of die niet aan deze staatsmacht zijn — roept dat de vraag op: vinden wij, en ook het kabinet, nog steeds dat het primaat hier ligt, zeker als het gaat om beslissingen die een grote groep raken?

Wat ons betreft hoort hier ook bij dat op voorhand niet meteen door allerlei organisaties moet worden gezegd dat een voorstel onrechtsstatelijk is. De een zal een voorstel wat spannender vinden dan de ander, maar als ik bijvoorbeeld het rapport van de orde van advocaten las, was het hele VVD-verkiezingsprogramma zo'n beetje onrechtsstatelijk. Dan denk ik: dat helpt een gezonde discussie in de democratie niet. Wat ik proportioneel vind, hoeft een ander inderdaad niet proportioneel te vinden. Dat is het debat dat wij hier met elkaar voeren. En dan aan de voorkant zeggen dat het onrechtsstatelijk is, dus bijvoorbeeld bezuinigingen op onderwijs onrechtsstatelijk noemen … Ja, de een kan vinden dat er meer geld naartoe moet dan de ander, maar dat maakt nog niet dat ik onrechtsstatelijk handel.

De heer **Clemminck** (JA21):
JA21 strijdt altijd voor het vergroten van de politieke ruimte en het verkleinen van de juridische ruimte. Dat is eigenlijk

ook wat de heer Ellian net zei en wat de VVD altijd heeft gezegd over artikel 120 van de Grondwet. De VVD heeft altijd gezegd — u heeft dat eerder ook altijd gezegd — dat het afschaffen van artikel 120 van de Grondwet slecht is, omdat je de rechter daarmee eigenlijk in het politieke domein trekt. Nu staat het wel in het coalitieakkoord. Dat roept de vraag op of de VVD inhoudelijk eigenlijk nog steeds hetzelfde standpunt heeft, maar dit in de onderhandelingen uit handen is gegeven.

De heer **Ellian** (VVD):
Nee, zo zit het niet helemaal. Voorzitter, staat u mij toe. De zorg die de VVD-fractie heeft over de reikwijdte van rechterlijke beslissingen staat. Juist met collega Boomsma van de fractie van JA21 trek ik vrij stevig op als het gaat om de toetsing aan bijvoorbeeld artikel 3 en artikel 8 EVRM, aan de hand waarvan je voorzichtig kan constateren dat alles wat wij hier doen eigenlijk ongedaan gemaakt kan worden door de rechter. Dat heeft natuurlijk echt iets vreemds. Dat zou, als je het hebt over een rechtsstaat, niet zo moeten zijn.

Dan over constitutionele toetsing. De VVD is heel lang, decennialang, tegen geweest. Inmiddels denk ik zelf: als de gewone rechter in plaats van aan het EVRM ook kan toetsen aan een grondwetsartikel, waarin de beperkingssystematiek overigens vaak nog strenger is dan in het EVRM, dan heb ik daar niet zo veel moeite mee. Ik denk namelijk niet dat de rechter daardoor meer vrijheid krijgt. Ik zeg er wel bij: dit is wel … Hoe zal ik dit netjes zeggen? De grenzen van het VVD-standpunt moeten niet verder opgerekt worden. Dit is wel een grote stap.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dat kan, dat dat gebeurt. Overigens staat nog steeds in het laatste verkiezingsprogramma van de VVD dat zij tegen de afschatting van artikel 120 van de Grondwet zijn.

Dan een ander punt. Is de VVD dan, net als JA21, voor het afschaffen van artikel 94 van de Grondwet, namelijk de internationale toetsing aan verdragen? Dan hebben we namelijk bij het EVRM een heel ander verhaal te pakken met elkaar.

De heer **Ellian** (VVD):
Als er studenten rechtsgeleerdheid kijken: dit zijn wel de betere vragen. Ik wil voorzichtig zijn met mijn antwoord, omdat doorwerking van internationaal recht … Je hebt, zoals collega Clemminck weet, een monistisch en een dualistisch stelsel, en ook mengvormen. Wij hebben de vorm: het werkt rechtstreeks door. Ik geloof dat al jaren geleden door toenmalig collega Joost Taverne een soort aanscherping bedacht is: dat er nog wel een wet in formele zin gemaakt moet worden, of dat de regering in ieder geval moet aangeven welke gevolgen doorwerking kan hebben. Ik denk dat artikel 94 op dit moment niet het grootste probleem is. Als je bijvoorbeeld kijkt naar wat er in Europa nu op wetgevingsniveau bedacht is, de Terugkeerverordening, dan ben ik er eigenlijk heel blij mee dat die rechtstreeks gaat doorwerken en dat lidstaten niet allerlei ruimte krijgen om daar nog aan te sleutelen. Mijn grote zorg zit in het enorme toepassingsbereik van artikel 3 en 8 EVRM, dat een wat ongezonde vorm heeft aangenomen. Waar het na de verschrikkelijke gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog ooit bedacht was als "dermate grootschalige schendingen in een land willen we niet meer hebben", reikt het nu tot haast individuele beoordelingen of ergens in een azc of in een gevangenis een schending plaatsvindt. Dat vind ik echt te ver gaan.

De **voorzitter**:
De heer Clemminck, afrondend.

De heer **Clemminck** (JA21):
JA21 en VVD zitten eigenlijk op dezelfde lijn: die politieke ruimte moet groter worden. Dan is het jammer dat de VVD helaas haar eigen verkiezingsprogramma laat varen wat betreft artikel 120. Dan is het jammer dat de VVD niet met ons wil optrekken in het kader van het afschaffen van artikel 94. Nou ben ik wel benieuwd welke voorstellen de VVD de komende tijd zal doen om de politieke ruimte te versterken ten koste van de juridische ruimte.

De heer **Ellian** (VVD):
Ik wil nogmaals benadrukken dat het schrappen van het toetsingsverbod van artikel 120 Grondwet niet de politieke ruimte van de rechter gaat vergroten. Op zich toetst de rechter nu al aan het EVRM. Daar hadden we het net over: dat is een heel ruime toetsing; dat kan de gewone rechter in een simpele kantonzaak ook doen, soms zelfs ambtshalve. Dat is dus een misvatting. Het gaat er alleen om of je dat op een goede manier wilt regelen of niet. Het voorstel dat in Schoof I voorlag … Nee, in het kabinet-Schoof; ik moest even nadenken. Wie weet komt er ooit een Schoof II; geen idee. Een constitutioneel hof zou wél die politieke ruimte inperken. Degenen die mij de afgelopen jaren hebben meegemaakt, kunnen ervan getuigen dat ik daar grote moeite mee had.

In het kader van artikel 94 hoor ik wat de fractie van JA21 zegt en ben ik altijd bereid om mee te denken. Ik zie nog niet dat daar per se de oplossing zit, maar ik ben graag bereid om mee te denken. Ik weet niet of schrappen nou het beste idee is, maar ik hoor graag of JA21 dan bijvoorbeeld een mengvorm voor zich ziet; het Duitse model kan bijvoorbeeld interessant zijn. Ik ben altijd bereid om mee te denken.

Welke voorstellen wij doen? Ik pass de vraag — dat is natuurlijk een beetje makkelijk, maar dat meen ik oprecht — door naar deze bewindspersonen, want met bewindspersoon Van den Brink hebben we al stevig gedebatteerd over artikel 3 en artikel 8. Minister Berendsen zegt in zijn beleidsbrief: ik ga werk maken van de aanpassing van verdragen. Ik zie daar nog niet heel veel van terug; ik ben ook wel benieuwd wat deze bewindspersonen ervan vinden, want het raakt ook hun beleidsterrein. Het kabinet spreekt overigens met één mond, dus ik ga ervan uit dat er een intrinsieke motivatie is bij het kabinet om te werken aan in ieder geval een protocol bij het EVRM. Als we dat niet doen — wij zijn het eens, meneer Clemminck — gaan we heel moeilijke tijden tegemoet, want dan wordt een deel van wat wij hier doen illusoir.

De **voorzitter**:
Antwoorden mogen wat korter; het is geen wetgeving.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Mijn vraag ziet op de strafrechtketen; ik weet niet of collega Ellian daar nog aan toekomt, anders stel ik hem nu.

De heer **Ellian** (VVD):
Vraag maar, dat scheelt mij in mijn bijdrage.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Kijk, graag gedaan. We hebben het vandaag over de staat van de rechtsstaat. Voor mij is de rechtsstaat gebaat bij recht doen. Op dit moment zie ik dat steeds vaker zaken worden geseponeerd en dat het onvoldoende lukt om over te gaan tot rechtsvervolging en vervolgens ook tot plaatsing in gevangenissen. Ik zou aan collega Ellian willen vragen op welke wijze hij vindt dat dit ondermijnend is voor de staat van onze rechtsstaat en of we nu genoeg doen om daar ook wat tegenover te stellen.

De heer **Ellian** (VVD):
Dit zat in mijn betoog, maar dat scheelt dus enorm; dan help ik u, voorzitter. Dit ondermijnt de rechtsstaat absoluut. Ik begon met die wat saaie verhandeling en dan had ik nog aan twee blokken willen toekomen: over wat onze rechtsstaat bedreigt en over de uitdaging die we hebben, namelijk straffeloosheid. Waar straffeloosheid optreedt, kun je niet spreken van aanwezigheid van de rechtsstaat. Je ziet in toenemende mate dat de burger, niet geheel onterecht, het gevoel heeft dat je met simpele commune delicten weg kunt komen. Ook zware misdrijven — vorige week kregen we het rapport van de Rekenkamer — blijven liggen. Er is een tekort aan cellencapaciteit. Het OM heeft grote problemen met de computers. Zodra straffeloosheid optreedt, wankelt de rechtsstaat, vind ik.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Dat deel ik, maar ik zie ook dat we eigenlijk al jarenlang weten dat daarvoor investeringen nodig zijn en dat we tegelijkertijd in deze Kamer wetgeving aannemen die eigenlijk leidt tot een versterking van deze effecten, of het er nu om gaat dat mensen — al dan niet terecht hè, want ik ben ook weleens voor zwaarder straffen — langer in de cel zitten of dat het gaat om de boetes die we toekennen en die soms zo hoog zijn dat mensen daardoor ook weer in de knel komen, boetes die bijna niet meer in verhouding staan tot de overtreding: de verkeersboetes. Op al die fronten denk ik dan: is zo'n debat over de staat van de rechtsstaat dat we hier hebben ook niet het moment om eens even in de spiegel te kijken, van: wat zouden wij als Kamer beter kunnen doen? En, aangezien collega Ellian van een coalitiepartij is: wat zou er nou in dat coalitieakkoord beter moeten? Denk bijvoorbeeld aan de financiële bijlage.

De heer **Ellian** (VVD):
We hebben gisteren een mooi debat gehad over de slotwet. Dan zie je dat de Kamer zich eensgezind grote zorgen maakt over de strafrechtelijke keten. Ik denk of ik hoop dat de les die nu door iedereen getrokken wordt, is dat je niet in één onderdeel van de keten kunt investeren, maar dat je de keten in brede samenhang moet bezien. Deze staatssecretaris heeft een gigaprobleem als het gaat om de executies van straffen. Het heeft dus niet zo veel zin om te zeggen "we willen dit, dat en dat zwaarder aangepakt zien" als je geen cellen hebt. Dan gaat die verdachte of die veroordeelde uiteindelijk nooit die straf uitzitten. Ik denk dat dat een les is die iedereen nu ziet. Ik zie niet dat strenger straffen per se een bedreiging is voor de rechtsstaat. Je kunt dat prima vinden. Je kunt daar wetsvoorstellen voor indienen, alleen moet je je er dan wel bewust van zijn … De politie, maar ook het Openbaar Ministerie, zegt al jaren: "Beste Kamer, beste parlement, beste wetgever, prima als u dat wil. Maar let u daarbij in het grote geheel der dingen dan wel op hoe wij daarvoor aan de lat moeten staan? Krijgen wij daar dan middelen voor, of gaan we iets anders minder doen?" Ik denk dat we als Kamer soms wel wat beter moeten nadenken over waar we de prioriteit leggen.

De **voorzitter**:
Afrondend, mevrouw Bikker.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Ik denk absoluut dat dit een les is die we met elkaar moeten leren, maar ook moeten vastleggen. Voor mij ziet het dan op hoe we de basis van de strafrechtketen op orde houden. Of het op al deze punten nou gaat om het OM, de executiecapaciteit of de vervanging van rijksvastgoed, ik zou het wenselijk vinden dat we, wanneer we grote tekortkomingen zien, een pad met elkaar gaan afspreken voor hoe we die basis weer op orde krijgen. Deelt collega Ellian dat en kunnen we daar samen in optrekken?

De heer **Ellian** (VVD):
Het kabinet heeft nu een deltaplan voor de strafketen naar de Kamer gestuurd naar aanleiding van een breed ingediende motie van vorig jaar, nadat de Rekenkamer weer kritisch was. Ook is er een parlementaire verkenning geweest. Ik zal niet over alles uitweiden, maar ik denk dat de stap die nog gezet moet worden in de keten moet plaatsvinden. Alle organisaties, OM, politie en het gevangeniswezen hebben vaak ook nog een eigen belang. Rechtspraak is niet erg; zo werkt het leven. Het punt is dat je op een hoger niveau eens zult moeten kijken naar wat de beleidsmatige wens is of wat het doel is. Ik noemde gisteren het voorbeeld waarin we vijf criminele samenwerkingsverbanden gaan ontmantelen. Wat betekent dat dan in die hele keten en wie heeft dat nodig? Ik denk dat wij, met de regering, uiteindelijk gaan over wat er moet gebeuren, maar daar zul je ketenoverstijgend voor moeten werken. Die stap is nog moeilijk te maken.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ook na het aanhoren van het interruptiedebat van zojuist blijft voor mij onduidelijk wat nou precies het standpunt is van de VVD ten aanzien van constitutionele toetsing. De heer Ellian noemde in de eerste plaats dat hij het heel belangrijk vindt dat niet alles wat wij hier met elkaar doen ongedaan gemaakt kan worden door rechters, met bijvoorbeeld een beroep op de artikelen 3 of 8 van het EVRM, die hij noemde. Daarom ziet hij afschaffing van artikel 120 op dit moment als een goed voorstel om die discrepantie op te heffen.

De **voorzitter**:
Uw vraag?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Toen hij vervolgens de vraag kreeg of een artikel 94 dan ook zou moeten worden geschrapt, gaf hij aan: dat ook weer niet per se, want dat heeft wel weer bepaalde voordelen. Als we los van de artikelen kijken naar het eindresultaat, vindt de heer Ellian en de VVD het nu wel of niet wenselijk dat rechters in Nederland wetten, die wij hier met elkaar maken, mogen toetsen aan grondrechten die zijn opgenomen in internationale verdragen en dat zij daarbij indirect opdracht kunnen geven tot wetgeving? Dat is gebeurd in de Urgendazaak, waar de rechter de wetgever aanspoorde tot handelen. Dat is een inbreuk op het primaat van de wetgever dat hij in zijn eerste termijn noemde.

De heer **Ellian** (VVD):
Ik ga proberen om het kort te doen, voorzitter, maar dit zijn hele grote vragen. Ik ga proberen het kort te doen.

De **voorzitter**:
U geeft ook wel de ruimte in uw antwoorden, dus ik snap het ook wel.

De heer **Ellian** (VVD):
Ik ga mijn best doen, ik ga echt mijn best doen. Met constitutionele toetsing kan ik leven. Dus nogmaals, dat gaat om constitutionele toetsing zoals die nu wordt voorgesteld, dus gespreide toetsing bij de gewone rechter in een individueel geval en niet een opdracht aan de wetgever om van alles en nog wat te gaan doen. Ik kan daarmee leven omdat ik redeneer vanuit het uitgangspunt — daar wil ik duidelijk over zijn, ook omdat ik het belangrijk vind dat het kabinet het hoort — dat ik me erg zorgen maak over de ruimte die de rechter neemt. Ik snap dat dit misschien gek klinkt, zo van: huh, u vindt schrapping van het toetsingsverbod prima, maar u maakt zich zorgen? Ik denk dat dit naast elkaar kan bestaan. Ik maak mij het meest zorgen over … Collega Van Meijeren noemt de Urgendazaak. Ik heb die vaak bestudeerd de afgelopen jaren. Ik vind dat het daar echt misgaat vanwege een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm. Voor de liefhebbers: dit betreft artikel 162, de onrechtmatige daad; een ongeschreven norm. Een internationale norm, een grondrecht, wordt via een ongeschreven zorgvuldigheidsnorm in een individuele zaak gefietst, waarin vervolgens een gigantische beslissing wordt genomen. Even netjes gezegd: daar ben ik geen fan van; dat zou toch maar liever niet te vaak moeten gebeuren.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
"Dat zou niet moeten gebeuren", maar precies dat is wat er gebeurt door die doorwerking van internationale verdragen, zowel via 93 en 94 als via het EU-recht. Het klopt dat artikel 120 van de Grondwet daarmee een dode letter is geworden, maar het probleem, waar we het over eens lijken te zijn, los je niet op door artikel 120 te schrappen, maar juist door die macht, dat primaat van de wetgever, terug te grijpen. Dit is het probleem van de dikastocratie: u lijkt het probleem te erkennen, maar wilt het niet oplossen. Ik zou u willen vragen om voortaan ook eens met iets meer belangstelling te kijken naar de voorstellen van FVD om juist als parlement, als wetgever dat primaat van de politiek te herstellen.

De **voorzitter**:
U vraagt dat aan de heer Ellian, niet aan mij.

De heer **Ellian** (VVD):
De heer Van Meijeren weet dat ik de terminologie "dikastocratie" niet zal bezigen. Die laat ik voor hem. Wat betreft voorstellen om het primaat van de wetgever te versterken het volgende. Ik weet overigens dat dit een hele ingewikkelde route zal zijn. Het probleem zit 'm in de wijdverbreide toepassing van de EVRM-bepalingen. Met alle respect voor het Europese Hof: daar zit wel een probleem. Men moet mij niet verkeerd begrijpen; de VVD zegt niet: we kappen ermee. Maar kijk bijvoorbeeld naar de Rwandazaak van vier jaar geleden. Het Verenigd Koninkrijk was de tijd vooruit met terugkeerhubs. Daarover werd gezegd door het Europese Hof: maar we denken toch dat er een schending kan plaatsvinden. Nu gaan we terugkeerhubs realiseren in Afrika. Dit is een voorbeeld, zeg ik tegen de heer Van Meijeren. We moeten iets doen aan de werking van de verdragen. De heer Van Meijeren zegt: dat kan via 93 en 94. Ik denk dat de verdragen uiteindelijk op een andere manier moeten worden vormgegeven. Ik zoek de oplossing op een andere plek.

Heeft u mij in uw irritatie doorstaan, voorzitter?

De **voorzitter**:
Ik heb geen enkele irritatie, meneer Ellian. Ik moet alleen een beetje vaart houden in het debat.

De heer **Ellian** (VVD):
Oké, gelukkig. O, ik moet nog één minuut praten!

De **voorzitter**:
U heeft nog spreektijd. Er zijn nog tien sprekers na u. Er is vanavond nog een debat. Het is dus geen irritatie; dit is slechts waarvoor u mij inhuurt: toezien op het verloop van het debat.

De heer **Ellian** (VVD):
Daar zijn wij u dankbaar voor. Ik ga snel mijn bijdrage afronden. Dit was een belangrijk onderdeel van mijn bijdrage. Dat geldt ook voor de strafrechtketen. Ik ben benieuwd hoe de regering daarnaar kijkt.

In het laatste deel van mijn bijdrage wil ik het volgende benadrukken. De rechtsstaat omarmen betekent ook dat je soms stevige stappen moet durven zetten. Ook al voelt dat soms spannend, je zult het wel moeten doen, want de rechtsstaat is ook onze grootste zwakte. Ik noem als voorbeeld de kazerne in Zeewolde die gebouwd moet worden, omdat onze militairen op uitzending gevechtsvermogen en doorzettingsvermogen nodig hebben. Die kazerne is klaar in 2040. Dat schiet natuurlijk niet zo op, maar onze rechtsstaat verhindert ons iets te doen. Het lukt criminelen nog steeds om via advocaten boodschappen naar buiten te brengen. Daar komen mensen door in gevaar, maar onze rechtsstaat verhindert ons iets te doen. Een Russisch vissersbootje maakt foto's van de sluis bij IJmuiden. Dat mag. Natuurlijk mag dat, maar we weten allemaal dat het met foute bedoelingen is. Kan de regering eens een reflectie geven op de kwetsbaarheid van de rechtsstaat doordat onze tegenstanders die kwetsbaarheden misbruiken?

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Clemminck namens JA21.

De heer **Clemminck** (JA21):
Voorzitter, dank u wel. De Nederlander die nog enige invloed wil hebben op ons land, kan beter de rechtszaal binnenstappen dan het stemhokje. JA21 strijdt om de politieke ruimte te vergroten en de juridische ruimte te verkleinen, om de Nederlanders weer echt de zeggenschap te geven over hun nationale gemeenschap en hun lokale gemeenschap.

Voorzitter. In het jaarverslag van de Raad van State is de beschouwing gewijd aan het vraagstuk van intergenerationeel beleid. Ik wil graag het volgende citaat daaruit voorlezen. "Zoals aangegeven hebben besluiten en regelgeving van vandaag potentieel grote impact voor de volgende generaties, die daarover niet meer kunnen beslissen, maar er wel schade van kunnen ondervinden. In essentie mag een verantwoordelijkheid worden aangenomen van besluitvormers van nu om voor die generaties ruimte over te laten om in de toekomst zelf verantwoorde keuzes te maken over de inrichting van hun samenleving. Die ruimte veronderstelt onder meer dat eindige voorraden (zoals grondstoffen, publieke financiën, ouderdomsvoorzieningen) niet zijn uitgeput en de democratische rechtsstaat vitaal en werkbaar wordt overgedragen." Het zijn wijze woorden.

Ook de politieke ruimte is zo'n eindige voorraad. Zeggenschap eens uit handen gegeven van Nederlanders is nauwelijks terug te vorderen op rechters en Europa. Deelt de minister de oproep van de Raad van State? Deelt de minister mijn analyse dat we de politieke ruimte, ook zo'n eindige voorraad, moeten behouden voor toekomstige generaties om, zoals de Raad van State in zijn wijze woorden stelt, zelf in de toekomst een eigen keuze te kunnen maken over de inrichting van hun samenleving? Is het advies van de Raad van State dan niet juist om het dichttimmeren van alle juridische middelen, internationaal en nationaal, tegen te gaan? Graag een reflectie van de minister.

Voorzitter. JA21 zal zich verzetten tegen het afschaffen van artikel 120 van de Grondwet, waardoor rechters wetten aan de Grondwet kunnen toetsen op klassieke vrijheden. We zijn in goed gezelschap. Een citaat: "Het laat zien hoezeer constitutionele toetsing in het verlengde ligt van politieke keuzen. De uitleg van de Grondwet is niet zomaar een juridische kwestie, maar een zaak die onderdeel is van het politieke debat. De invulling is uiterst politiek. Politieke partijen beschouwen het vooral vanuit hun eigen politieke wensenlijstje." Aldus de fractievoorzitter van het CDA in 2004, de heer Van Haersma Buma. Volgens mij was deze minister toen nog onderdeel van die fractie. Ah, ik hoor dat hij nog niet zo oud is. Hahaha. Welk probleem lost dit voorstel nu eigenlijk op? Kan de minister één voorbeeld noemen van een huidige wet die bij nader inzien in strijd is met de Grondwet?

Overigens stelde de heer Buma ook dat de constitutionele toetsing door de rechter de positie van andere toetsers zoals de Raad van State — ik citeer — "verzwakt". Minister, vindt u dat de huidige constitutionele toetsers zoals de Raad van State inderdaad worden verzwakt door het afschaffen van artikel 120? Met andere woorden: bent u het eens met de heer Buma? Wij zijn natuurlijk benieuwd of de heer Buma het nog eens is met zichzelf vanaf volgende week. JA21 ziet niks in de afschaffing van artikel 120 van de Grondwet en is voorstander van het afschaffen van artikel 94 van de Grondwet.

Voorzitter. Dan kort over de Nederlandse orde van advocaten en hun broddelwerk rondom verkiezingen. Van woorden op papier denken ze verstand te hebben, maar dat hebben ze beduidend minder van optellen en aftrekken. Zie hun haastige correctie na publicatie. Zo'n beetje alle partijen kregen een veeg uit de pan. De gele en rode kaarten vlogen je om de oren. Het leek Nederland-Portugal wel. Voor de helderheid een vraag aan de minister. Een partij doet een voorstel om wetten of internationale verdragen aan te passen: is dat nu wel of niet rechtsstatelijk?

Tot slot, voorzitter. JA21 wil de rechtsstaat verdedigen door keihard te zijn voor criminelen, door de straffeloosheid in ons land aan te pakken, door niet weg te kijken van diverse onderzoeken waaruit blijkt dat moslims in Europa — zelfs een derde en vierde generatie — de sharia verkiezen boven de rechtsstaat. Wij willen de politieke ruimte voor de democratisch gekozen volksvertegenwoordigers in Nederland vergroten. We willen niet dat Nederlanders die nog enige invloed willen hebben op ons land, beter de rechtbank binnen kunnen lopen dan het stemhokje.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel, meneer Clemminck. Het woord is aan mevrouw Bikker namens de ChristenUnie. Gaat uw gang.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Voorzitter. Waarom houden wij vandaag een debat over de staat van de rechtsstaat? Omdat we niet zonder kunnen en omdat we niet zonder willen. U weet dat ik op zo'n moment altijd de kerkvader Augustinus aanhaal. Ik hou van tradities, dus dat doe ik ook nu. Hij zei eeuwen geleden al: "Als de gerechtigheid ontbreekt, wat is een overheid anders dan een roversbende?" Uiteindelijk is dát de vraag waar het vandaag over gaat. Het gaat niet over abstracte, juridische constructies, maar om de vraag of onze democratische rechtsstaat in dienst staat van de gerechtigheid. Of makkelijker gezegd: ervaren mensen dat hun recht wordt gedaan?

Voorzitter. Op een aantal punten kraakt het. In het publieke debat ontstaat steeds vaker het beeld dat de rechtsstaat oplossingen in de weg staat: procedures die worden vertraagd, rechters die van alles blokkeren en regels die alleen maar in de weg zitten. Laat ik vandaag maar glashelder zijn: dat ligt niet aan die rechtsstaat, dat ligt aan de keuzes die hier gemaakt worden, of niet worden gemaakt, in deze zaal. Het ligt aan politiek leiderschap.

Voor de ChristenUnie begint het bij de waarde van democratie zelf. Onze democratische rechtsstaat rust niet alleen op wetten en instituties, maar ook op het vertrouwen van burgers dat die instituties en die regels voor hen werken. Daarom heeft deze generatie politici de opdracht om een

einde te maken aan de betrouwbaarheidscrisis van de overheid. Zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau het schreef: "Onze conclusie is dat er niet zozeer sprake is van een vertrouwenscrisis, zoals vaak wordt gesteld, maar van een betrouwbaarheidscrisis: het lage vertrouwen van burgers in de nationale politiek is het gevolg van het disfunctioneren van de politiek." Dat vraagt om verantwoordelijkheid.

Voorzitter. Eerder heb ik voorgesteld dat de Kamer de vaste zittingsperiode van vier jaar in ere herstelt. Ik krijg steeds meer medestanders, van de scheidend vicevoorzitter van de Raad van State tot de voorzitter van deze Kamer zelf, als ik bij de Raming goed heb geluisterd. Ik bespreek graag met de Kamer mijn initiatiefnota hierover, die ik binnenkort zal uitbrengen. Cynisch genoeg zitten we nu in een tijdperk van kortetermijnmachtspolitiek in plaats van leiderschap gericht op de lange termijn, het langetermijnbeleid dat ons land zó nodig heeft. Want de basis moet op orde. Kunnen burgers erop vertrouwen dat hun recht wordt gedaan, dat de Grondwet er voor hen is? Dan denk ik aan de klassieke vrijheden, maar ook aan de sociale grondrechten die de overheid opdragen ervoor te zorgen dat bestaanszekerheid, zorg, onderwijs en voldoende woningen "voorwerp van aanhoudende zorg van de regering zijn", zoals het er zo chic staat. Maar ervaren mensen dat dit eigenlijk ons brandende verlangen is en dat we niet anders willen dan dat we daar op de lange termijn de meters op maken? Daarom mijn vraag: welke waarde hecht het kabinet zelf aan de sociale grondrechten? We kunnen nu toch eigenlijk wel stellen dat deze grondrechten onvoldoende deel uitmaken van het beleid en ook van de drijfveren die we laten zien, zowel in de Kamer als vanuit het kabinet. Worden sociale grondrechten langzamerhand eigenlijk geen knip voor de neus waard? En hoe ziet het kabinet dit tegenover de voortdurende uitbreiding van grondrechten? Want inmiddels zou een wijziging van de box 3-wetgeving een mensenrechtenschending zijn op grond van het EVRM. Ziet de minister ook deze paradox, dat we aan de ene kant steeds meer grondrechten toevoegen en aan de andere kant niet toekomen aan de kern van die sociale grondrechten?

Voorzitter. Ook binnen de strafrechtketen moet de basis op orde. Ik vind het zorgelijk dat de Rekenkamer vorige week moest concluderen dat er met duizenden aangiften van ernstige misdrijven niks is gebeurd. Deelt het kabinet mijn zorg dat onvoldoende handhaving en normering leidt tot straffeloosheid? En hoe krijgen we die basis weer terug op orde? Heeft u daar alles voor klaarstaan? Ik betwijfel dat.

Voorzitter. Mensen moeten hun recht kunnen halen. Kwartiermaker Lilian Marijnissen stelde in haar tussenrapport dat de toegang tot het recht nu afhangt van je portemonnee of postcode, en dat dat is te zien in de daling van het aantal sociaal advocaten. Wat gaat het kabinet doen om dat te verbeteren?

De heer **Flach** (SGP):
Mevrouw Bikker had het over de betrouwbaarheidscrisis en zei dat die ook een gevolg is van het disfunctioneren van de politiek zelf. Dat is op zich waar, maar dat is natuurlijk ook een enorme open deur. We zien ook dat veel media er inmiddels hun verdienmodel van hebben gemaakt om de rel van de week uit te vergroten en te verkopen. Tegelijkertijd wordt ieder spoor van kritiek op de media gezien als een aantasting van de rechtsstaat. Hoe komen we nou uit een dergelijke kramp om de verschillende verantwoordelijkheden helder en open te kunnen benoemen, zonder dat je dit platversleten verwijt naar je hoofd geslingerd krijgt?

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Dat is precies waar ik over heb nagedacht. Een van mijn voorstellen is dat deze Kamer er weer vier jaar zit in plaats van dat er telkens gedreigd wordt met nieuwe verkiezingen, omdat ik gewoon zie dat dat in gemeenteraadsland en in Provinciale Statenland ook lukt. Ik denk dat dit wel begint met zelf die verantwoordelijkheid nemen. Willen wij een generatie zijn die bouwt voor de lange termijn of een generatie die een aantal keren in de krant heeft gestaan? Ik hoor liever bij die eerste groep. Daarom zal ik me ook de komende zomer opnieuw beschikbaar stellen, als dat nodig is, om te bouwen aan een goede begroting en goede plannen. Maar dan moet het kabinet wel bezig zijn met de lange termijn en niet met allerlei ophefjes, ditjes en datjes, en met partijen tegen elkaar uitspelen. Ga dan ook met die hele volksvertegenwoordiging aan de slag! Dit voelt wellicht een beetje afgeleid van het debat over de staat van de rechtsstaat. Ik heb heel veel mooie rondetafelgesprekken gezien. Ik denk daardoor dat het het absoluut waard is dat we die instituties eren en dat we daarin een heel aantal dingen verstevigen. Maar als onze rechtsstaat niet een democratische rechtsstaat blijft waarin mensen vertrouwen hebben, dan ondermijnt dat alles.

Collega Flach vraagt ook naar de rol van de media daarin. Wat zou het goed zijn als al die inhoudelijke debatten die we hier voeren, veel meer terug te lezen zouden zijn in de kranten, omdat ik ook geloof dat mensen het interessant vinden wat we daar doen. Ik had gisteren een lang debat over het pgb — ik geloof dat uw collega ernaast zat — en over strategische keuzes voor het verkeer. We weten allemaal dat dat mensen raakt in hun dagelijks leven. Daar wordt verslag van gedaan, maar dat kan beter en meer, en daar kunnen wijzelf ook aan bijdragen. Alleen ... Nou ja, laat ik het op mijn eigen partij betrekken, maar iedere partij maakt nu het liefst zijn eigen filmpjes. Daarop hebben we met elkaar wel een antwoord te vinden voor deze tijd.

De heer **Flach** (SGP):
Die inzet op de lange termijn deel ik zeker. Ook mijn partij heeft een lange traditie van mensen die zich langer willen wijden aan de publieke zaak. Ik denk dus dat we dat delen. Tegelijkertijd doen we het inderdaad onszelf aan; iedere dinsdag maken we bij de regeling de lijst met ophefdebatten groter. Maar ik wilde inderdaad het punt maken dat je toch ook moet kunnen spreken over de rol die de media daarin spelen. Ik zie hele goede voorbeelden van journalisten die zich echt richten op inhoudelijke wetsbehandelingen, die de moeite nemen om zich daar echt in te verdiepen. Tegelijkertijd zien we ook mediavertegenwoordigers die inderdaad vooral de rel van de week komen oprakelen. Als je ergens een rol wil spelen in die rechtsstaat, hoort daar toch ook een verantwoordelijkheid bij. Dat is eigenlijk het punt dat ik wilde vragen aan mevrouw Bikker.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
En tegelijk geeft dat ook weer feedback. Want waar wordt het meest op geklikt? Het zijn dus niet alleen de media, maar ook: waar klikken we allemaal zelf weer op? Datzelfde

geldt bij de socials. Bij de SGP zal het gebruik daarvan vast het laagst zijn van alle partijen hier in de Kamer ... O, daar wordt aan getwijfeld. Nou, die challenge gaan we een andere keer bekijken, voorzitter. Maar we weten allemaal dat we heel gemakkelijk in bubbels belanden waarin we ook nog eens zelf steeds meer bevestigd worden: zie je wel dat het mis is; het is nog erger mis. En natuurlijk, als er dingen mis zijn, moeten die aan de orde komen. Maar vervolgens moeten we elkaar niet gek gaan maken met alleen maar die algoritmes van hoe het mis is. De verantwoordelijkheid van deze volksvertegenwoordigers is: wat gaan we daaraan doen? Of als het niet geheel maakbaar is — in die traditie staan collega Flach en ik ook — hoe verwoorden we dan dat dit een stuk is waarmee we om moeten gaan? De grote problemen in ons land hebben we niet morgen opgelost. Maar als we zeggen "we doen alleen wat we betalen en we kijken niet vooruit naar de lange termijn", dan maken we het probleem groter. Vandaag pleit ik daarom voor verantwoordelijkheid en lange termijn. Gelukkig ken ik de collega's van de SGP ook zo.

De **voorzitter**:
Afrondend.

De heer **Flach** (SGP):
Ja, helder. En afrondend. Ik probeer op zoek te gaan naar de oplossingen. Een langere zittingstermijn kan daarbij helpen, maar is niet dé oplossing. Ik ben echt op zoek naar dieperliggende problemen. Ik heb dat benoemd binnen de politiek zelf en binnen de media. Ik denk dat iedereen die een rol speelt in het overeind houden van de rechtsstaat ook de verantwoordelijkheid moet nemen om afstand te doen van al dat ophefdenken, wat ons ook allemaal wel een keer overkomt. Maar tegelijkertijd moeten we inderdaad proberen om hier het werk op een bijna saaie manier te doen. Dat moet uiteindelijk ook weer leiden tot rust in de democratische rechtsstaat. Dat delen we, denk ik.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Maar mag ik het dan nog vrolijker maken, voorzitter?

De **voorzitter**:
Altijd.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Goed zo. Ik denk dus dat het niet alleen gaat over welke regels we hebben, maar over welke gesteldheid of mindset we hebben. Wat mij betreft kan saai werk nog steeds het bouwen van kathedralen zijn. Dus door elke dag je werk te doen kan je aan iets heel groots bouwen wat heel goed is en wat mensen een bezield thuis geeft. Heel veel mensen in ons land doen dat. Als ik instap en de conducteur groet, dan bouwt hij op dat moment mee, zeker toen hij niet meer staakte. Vandaag was ik daar erg blij mee. Maar dat kathedralen bouwen moeten we hier eigenlijk ook weer meer als mindset of als overtuiging krijgen, vind ik. Dan kan je elkaar absoluut bevragen. Over sommige dingen ben ik het roerend eens met collega Sneller. Op andere momenten vliegen we elkaar bijna in de haren. Dat is goed. Dat hoort bij een democratie. Het gaat erom dat dat gebeurt met het verlangen om ons land beter achter te laten voor onze kinderen. Of hebben we ze alleen een stapel kranten bezorgd waar onze foto vaak in stond? Ik kies voor het beter achterlaten voor onze kinderen.

Daarom mijn laatste punt, voorzitter, want ik zie dat mijn tijd al aardig op is. De staatscommissie parlementair stelsel besprak de gevolgen van social media voor de democratie. Ik zie dat de gevaren van nepnieuws en buitenlandse beïnvloeding alleen maar toenemen, ook door deze technische mogelijkheden. Dat vraagt wat mij betreft veel sneller om steviger en strenger ingrijpen van de overheid.

De **voorzitter**:
Dank u wel.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Voorzitter. Daarom zou ik willen zeggen: breng de basis op orde. Maak inzichtelijk wat nodig is. Dan vindt u ons aan uw zijde.

De heer **Sneller** (D66):
Mooi betoog van collega Bikker; dank daarvoor. Waar zou mevrouw Bikker de prioriteit leggen als het gaat om de versterking van de toegang tot het recht?

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Dat is een terechte vraag. Op de korte termijn moet er in ieder geval genoeg sociale advocatuur beschikbaar zijn, zodat mensen die in de postcodegebieden wonen waar minder recht is, er makkelijk terechtkunnen. Dan kun je ook denken aan de Huizen van het Recht, zoals eerder is voorgesteld. Ik geloof dat wij samen weleens op werkbezoek zijn geweest bij de rechtspraak in de wijk. Er zijn mooie voorbeelden van rondrijdende rechtspraak in Zeeland. Dus er is van alles bedacht wat de toegankelijkheid moet bevorderen. Ik denk wel dat we daarin ook naar het stelsel daaronder moeten kijken, want sociale advocatuur is steeds meer iets geworden voor een kleinere groep mensen. Mijn partij pleit eigenlijk voor een fonds waaraan alle advocatuur bij gaat dragen om het te versterken. Ik geloof ook dat de coalitie daar wel plannen voor heeft. Ik zou dat heel belangrijk vinden, zodat de toegang tot het recht weer iets is wat de hele advocatuur aangaat, in plaats van dat een kleinere groep mensen zich bekommert om de noden van mensen met een kleine portemonnee.

De **voorzitter**:
Dank u wel.

Mevrouw **Bikker** (ChristenUnie):
Dat zou ik graag in gang zetten.

Voorzitter, dank u wel.

De **voorzitter**:
Het woord is aan de heer Van den Brink namens het CDA.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dank u wel, meneer de voorzitter. Tijdens mijn maidenspeech, alweer een klein halfjaar geleden, heb ik hier de lof

gezongen van de Grondwet, onze vrijheden en onze rechtsstaat. Het is fantastisch om in een land te leven met de vrijheden en rechten die wij kennen. Wat ons christendemocraten betreft is die vrijheid er vooral om verantwoordelijkheid te nemen voor anderen en voor de samenleving als geheel.

Vandaag bespreken we de vraag: hoe staat het ervoor met de rechtsstaat? Tijdens het schrijven van mijn inbreng kwam ik tot de conclusie dat ik er weer niet aan ontkom: dit wordt een genuanceerde inbreng. Dat is communicatief en voor de filmpjes misschien niet zo slim, want zowel bagatelliseren als moord en brand schreeuwen levert meer aandacht op, maar de waarheid ligt waarschijnlijk ook vandaag ergens in het midden. Mijn partijgenoot Ernst Hirsch Ballin schrijft dat de rechtsstaat naast formele kenmerken, zoals de rule of law, de scheiding der machten en onafhankelijke rechtspraak, vooral de vertrouwensbasis van het samenleven moet garanderen en dat juist de rechten van de mens tot die kern behoren. Die vertrouwensbasis is, afhankelijk van hoe je meet, broos. Werkt de rechtsstaat ook voor mij? Houdt die stand als die van binnen of van buiten wordt aangevallen? Dat zijn spannende vragen. Daarom hebben we samen met D66 en VVD in het coalitieakkoord afgesproken om de rechtsstaat weerbaarder te maken, door de onafhankelijkheid van instituties te versterken, gehoor te geven aan vernieuwingsvoorstellen van de commissie-Remkes en het democratisch ethos te versterken. Het is goed dat we daar werk van maken.

Voorzitter. Toch gaat onze rechtsstaat hier bijna wekelijks kopje-onder, als we bepaalde stemmen mogen geloven. Er wordt soms wel heel snel geroepen dat onze rechtsstaat ernstig bedreigd wordt door politieke voorstellen, bijvoorbeeld bij voorstellen om het demonstratierecht aan te passen of om Ye West te weren. Als dan meteen wordt geroepen dat de rechtsstaat wordt bedreigd, denk ik: doe eens rustig. Ik krijg daar een "the boy who cried wolf"-gevoel van. Je zou het "rechtsstaatbedreigingsinflatie" kunnen noemen. Als je bij ieder ophefje het woord "rechtsstaat" gebruikt, verliest het zijn waarde. Als je het dan roept bij een echt problematisch voorstel, hoort men het niet meer. Legitieme politieke wensen zullen soms schuren met de rechtsstaat. Ik zei het al: we spreken dit najaar over het aanpassen van het demonstratierecht om relschoppers aan te pakken. Wat mij betreft kun je daar prima over debatteren zonder meteen te doen alsof de rechtsstaat wankelt. Daarbij heb ik een vraag aan de minister. Wil hij reflecteren op welke ruimte de politiek volgens hem heeft om voorstellen te doen die afwijken van de huidige staat van de rechtsstaat? Herkent hij het beeld van rechtsstaatbedreigingsinflatie?

Voorzitter. Dan het Dreigingsbeeld Ondermijning Nederland 2026 van vorige maand.

De **voorzitter**:
Er is eerst een interruptie van mevrouw Abdi.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Ik weet het niet, misschien is het de hitte of zo, maar ik hoor heel veel collega's praten over dat iets heel snel "onrechtsstatelijk" wordt genoemd, dat ze zich heel erg aangevallen voelen. Ik hoor nu zelfs rechtsfatalisme of iets dergelijks genoemd worden. Maakt u niet een karikatuur van een heel legitiem debat dat we aan het voeren zijn met elkaar?

De **voorzitter**:
Via de voorzitter, mevrouw Abdi.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Het is niet mijn bedoeling om daar een karikatuur van te maken. We hebben een aantal hoorzittingen gehad met elkaar. Daarin werd regelmatig gezegd dat het heel gevaarlijk is voor de rechtsstaat als je bijvoorbeeld het demonstratierecht ter discussie stelt. Ik snap dat het problematisch is als je dat helemaal ter discussie stelt, maar als je daar een beetje een andere balans in zoekt, is dat wat mij betreft niet meteen problematisch. Ik vind het ook de taak van de politiek om het gesprek met elkaar te voeren over die balans en waar de grenzen precies liggen.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Mijn vraag aan de heer Van den Brink is heel helder: vindt u dat, als we het hebben over macht, er ook sprake moet zijn van tegenmacht?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Zeker.

De **voorzitter**:
Afrondend.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Bent u het dan met me eens dat u moet staan voor die tegenmacht in plaats van er een soort karikatuur van te maken? Als u kritiek krijgt van organisaties wiens taak het is, zeg ik via de voorzitter, om kritisch te kijken naar wat wij hier doen als Kamerleden of als kabinet, vraagt dat natuurlijk om reflectie. Dan moet je dat niet meteen, zeg ik via de voorzitter, neerzetten als bedreigend. De afdronk die ik heb van uw betoog is toch een beetje een karikatuur van iets wat heel wezenlijk en belangrijk is in onze rechtsstaat, namelijk dat je macht en tegenmacht hebt. Dat is juist bedoeld om die rechten te beschermen. Dat is juist bedoeld om te voorkomen dat we aan het eind een heel hoge rekening betalen omdat we dingen doen die ongrondwettelijk en ondoordacht zijn, vanuit een soort ophef. Ik zou het waarderen als we iets meer balans en nuance zouden inbrengen in het debat, in plaats van dat we het meteen neerzetten als een soort show.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat is allerminst de bedoeling, noch om er een show van te maken, noch om er een karikatuur van te maken. Volgens mij ben ik begonnen door de lof te zingen van de Grondwet, onze vrijheden en onze rechtsstaat. Dat zal ik blijven doen. Tegelijkertijd vind ik wel dat we met elkaar het politieke debat moeten voeren over hoe die vrijheden precies uitwerken. Als je daar een beetje in verschuift, zou ik denken dat je daar niet meteen moord en brand over hoeft te roepen.

De heer **Clemminck** (JA21):

Hoe kijkt de collega naar de orde van advocaten en hun analyse over de rechtsstatelijkheid van verkiezingsprogramma's? De gele en rode kaarten vliegen je om de oren, maar gezien de kritische opbouw van het betoog van de collega ben ik benieuwd hoe hij naar zo'n rapport kijkt.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Eerlijk gezegd kan ik mij daar wel wat bij voorstellen. Ik geloof dat ook meneer Ellian daar net iets over zei. Ik lees zo'n rapport altijd met belangstelling. Er staan goede dingen in. Er staan ook minder goede dingen in wat mij betreft. Het is niet het laatste woord. Je zou zeggen dat het een onderdeel is van de tegenmacht. Het is heel goed als we dat tot ons nemen, maar dat wil niet zeggen dat al die rode kaarten ook meteen tot onrechtsstatelijke toestanden leiden wat mij betreft.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De heer Van den Brink noemde zojuist de ophef omtrent de optredens van Kanye West als voorbeeld waarbij wat overtrokken werd gereageerd. Dat verbaast me, omdat de heer Van den Brink zelf volgens mij heel teleurgesteld heeft gereageerd op het feit dat de heer Kanye West hier heeft mogen optreden. Ik ben er geweest en heb genoten van een heerlijke avond met muziek, kunst en cultuur. Ik vind het toch wel schrijnend en zorgwekkend dat de heer Van den Brink dat had willen verbieden. Maar mijn vraag gaat primair over wat hij zei over vertrouwen. Hij zegt: de democratische rechtsstaat valt of staat met vertrouwen. Hij neemt hiermee eigenlijk de terminologie van de AIVD over, die ook zegt: het fundament van de democratische rechtsorde is vertrouwen.

De **voorzitter**:
En uw vraag?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Mijn vraag is: is niet juist wantrouwen het fundament van een democratische rechtsstaat en zijn al die checks-and-balances, controle- en toezichtmechanismen en machtenscheiding niet juist bedoeld om dat wantrouwen te kunnen laten bestaan?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Laat ik beginnen met wat u zei over Kanye West. U bent er kennelijk geweest.

De **voorzitter**:
Ik niet, maar de heer Van Meijeren wel.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Sorry. Meneer Van Meijeren is er kennelijk geweest. Ik niet. Ik had er ook niet willen zijn. De antisemitische uitspraken die hij in het verleden heeft gedaan, zijn wat mij betreft walgelijk. Ik vind het heel zorgelijk dat zo iemand zo'n podium krijgt. Maar goed, de rechtsstaat heeft daar zijn werk gedaan. Dit mag volgens onze wet, dus is het gegaan zoals het gegaan is.

Dan uw vraag over vertrouwen en wantrouwen. Ik begrijp 'm niet helemaal, geloof ik. In een rechtsstaat mag wantrouwen bestaan. Natuurlijk. U heeft het recht om de AIVD te wantrouwen, om mij te wantrouwen of andere democratische instituties te wantrouwen. Maar dat wil niet zeggen dat we het heel lang volhouden met elkaar als we elkaar voortdurend alleen maar wantrouwen. Ik denk dat een samenleving gedijt als mensen samenwerken, vertrouwen in elkaar hebben, samen stappen zetten en samen de rechtsstaat proberen te beschermen.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Even over dat verhaal rondom Kanye West. Hoe walgelijk of vreselijk je bepaalde uitspraken ook vindt, zolang ze niet strafbaar zijn, mogen ze worden geuit. Ik zou u willen vragen om heel terughoudend te zijn met het preventief censureren van uitspraken die mogelijk op het randje zijn. De heer Van den Brink wist niet eens wat er gezegd zou gaan worden.

Maar voor wat betreft dat vertrouwen het volgende. Dit heeft een hele belangrijke werking in de praktijk. De AIVD schrijft namelijk in jaarverslagen dat het verspreiden van de boodschap dat je de overheid of instituties niet kunt vertrouwen ondermijnend is voor de democratische rechtsstaat.

De **voorzitter**:
En uw vraag?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Het zaaien van twijfel over wetenschap waar veel consensus over zou bestaan, zou ondermijnend zijn. Dat wordt op dit moment aangepakt. Er komen hier wetsvoorstellen voorbij om dat allemaal tegen te gaan. Daar stemt het CDA voor.

De **voorzitter**:
Meneer Van Meijeren, wat is uw vraag?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Waarom wil het CDA het verspreiden van de boodschap dat je de overheid niet kunt vertrouwen bestrijden door middel van tal van wet- en regelgevingsvoorstellen die hier voorbijkomen?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
We wisten inderdaad niet van tevoren wat Kanye West ging zeggen en ging zingen tijdens zijn concert. We weten wel wat hij in het verleden heeft gezegd en heeft gezongen. Daar werd ik onpasselijk van, om heel eerlijk te zijn. Ik ga die woorden hier ook niet herhalen. Dat daarover.

Ten tweede: ja, u mag wantrouwend zijn en u mag alle vragen stellen die u wilt. De vraag is of je daar uiteindelijk de samenleving mee opbouwt. Wat ik zei, was: ik denk dat wij als samenleving wel degelijk behoefte hebben aan mensen die elkaar een beetje kunnen vertrouwen, die elkaar aankijken en denken: met jou kan ik het leven door op een of andere manier. Met voortdurend alleen maar twijfel zaaien, over de geheime diensten, over de regering, over allerlei instituties, sloop je volgens mij veel meer dan je ermee in stand houdt. Tegelijkertijd heeft u het volste recht

om alle vragen die u wilt stellen, hier ook te stellen. Daar moeten we ook aan vasthouden. Ik kies ervoor om instituties te vertrouwen totdat het tegendeel blijkt.

De **voorzitter**:
Afrondend, kort en bondig.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Vervelend dat meneer Van den Brink onpasselijk werd van de uitspraken van Kanye West. Ik word aan de lopende band onpasselijk van uitspraken hier in het parlement, maar ik zal altijd ieders recht blijven verdedigen om zich hier te mogen uiten.

Het problematische aan dat vertrouwensaspect is juist dat het stellen van kritische vragen, het uiten van fundamentele kritiek, op dit moment verdacht wordt gemaakt. Het CDA stemt daarvoor. Natuurlijk, ik zou ook graag willen dat iedereen de instituties vertrouwt, maar als wij de instituties zouden moeten vertrouwen, zouden wij overbodig zijn. Onze taak is niet om de instituties te vertrouwen tot het tegendeel gebleken is; wij moeten de instituties controleren. Dat is wat wij moeten doen. Ik zou de heer Van den Brink willen vragen om voortaan geen voorstellen meer te steunen die de uitingsvrijheid beperken voor niet-strafbare uitingen die er puur en alleen op gericht zijn om mogelijk wantrouwen tegen instituties te zaaien, als dat het gevolg is van heel veel wanbeleid.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Ik weet niet precies op welke stemmingen u doelt met uw uitspraak dat wij de vrijheid van meningsuiting hebben stilgelegd. Doelt u op Kanye West? O, ik mag geen vraag stellen, hè?

De **voorzitter**:
Ik doel nergens op. U stelt een vraag terug, maar u kunt gewoon antwoord geven op de interruptie.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Het blijft even wennen voor mij.

De **voorzitter**:
Nee, dit gaan we niet doen. Ik heb voor dit debat het aantal interrupties vrijgegeven. Dat kan alleen als u allen meewerkt, maar het zijn eindeloze referaten bij de microfoon. Daar hebben we gewoon geen tijd voor. We hebben vanavond ook een planning. U mag stevig het debat voeren met elkaar, maar het moet wel een beetje binnen de kaders van de manier waarop we dat doen in dit huis.

U vervolgt uw betoog, meneer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Mag ik nog één zin zeggen in antwoord op de interruptie?

De **voorzitter**:
Als het geen vraag terug richting de heer Van Meijeren is, maar een antwoord, mag dat. Hij stelde u de vraag; u staat daar en dan geeft u het antwoord.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Ja, dat is mij bekend. De uitlatingen van meneer West zijn volgens mij van een volstrekt andere orde dan de uitlatingen die wij elkaar hier in dit huis met enige regelmaat toevoegen.

De **voorzitter**:
U vervolgt.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Het Dreigingsbeeld Ondermijning Nederland 2026 van vorige maand liegt er niet om. Het schetst de dreiging van georganiseerde criminaliteit voor de rechtsstaat. Die ondermijnt als sluipmoordenaar onze rechtsstaat. Steeds vaker zien we de onderwereld zichtbaar in de bovenwereld: bedreigde bestuurders, liquidaties van advocaten en recent explosies in wijken. Het dreigingsbeeld beschrijft dat georganiseerde criminaliteit door structurele manipulatie de nationale veiligheid aantast. Het kabinet neemt de Italiaanse antimaffia-aanpak als voorbeeld. Dat is broodnodig, maar ook de samenleving kan bijdragen — over democratisch ethos gesproken — bijvoorbeeld door drugsgebruik te ontmoedigen: je weet niet half wat voor schade je aanricht. De vraag houdt criminaliteit in stand. Een lijntje snuiven tijdens het stappen of een pilletje slikken op een festival is niet onschuldig. Graag een reflectie van de minister daarop.

Een andere zorg is de normalisatie van intimidatie. Daarbij gaat het niet alleen om fysiek geweld, maar ook om het thuis opzoeken van bestuurders, livestreams bij woningen, het verspreiden van namen en rugnummers en onlinehaatcampagnes. Zulke praktijken jagen angst aan en beïnvloeden het politieke debat. Dat raakt niet alleen de betrokkenen, maar ondermijnt ook de rechtsstaat zelf. Hoe wil de minister dit effectiever tegengaan?

Voorzitter. Ik sluit af. De rechtsstaat is van ons allemaal en die moeten we samen in stand houden. We moeten niet te panisch zijn — rechtsstaatbedreigingsinflatie — maar ook niet laks. De rechtsstaat vergt onderhoud en dat is wat we hier voortdurend doen: bijsturen waar nodig en beschermen waar we bedreigd worden.

Ik dank u wel.

De heer **Sneller** (D66):
De heer Van den Brink zei: ook de samenleving kan bijdragen. Ik dacht: nou komt het stuk over het maatschappelijk middenveld. Het CDA is daar traditioneel toch wel een hartstochtelijk pleitbezorger voor. Collega Inge van Dijk heeft daar de afgelopen jaren veel initiatieven voor genomen. Een van de rondetafelgesprekken ter voorbereiding op dit debat ging daar ook over. Mijn vraag aan de heer Van den Brink is: hoe reflecteert hij op die ruimte voor het maatschappelijk middenveld en welke verbeteringen zou hij graag willen zien?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Ik ben het helemaal met meneer Sneller eens dat het goed is om allerlei regels waar organisaties en verenigingen aan moeten voldoen, bijvoorbeeld als ze een bankrekening willen afsluiten en meer van dat soort dingen ... Dat is een enorm woud geworden. Wat mij betreft mag daar fors in gekapt worden, zodat het veel minder ingewikkeld wordt gemaakt om daaraan te voldoen. Het CDA staat inderdaad pal voor het maatschappelijk middenveld. Dat is superbelangrijk. We moeten alles doen om dat in stand te houden.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Alles? Dat is een groot woord, heel goed.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Heel veel.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Ik wilde de volgende vraag stellen. Een rechtsstaat kan niet functioneren zonder dat iedereen gelijke toegang heeft tot het recht. De heer Van den Brink heeft natuurlijk ook het tussenrapport wel gezien van kwartiermaker Marijnissen, waarin zij spreekt over postcoderecht. Dat is natuurlijk wel kwalijk, als je constateert dat je in bepaalde gemeenten meer hulp krijgt en er meer voorzieningen zijn om je recht te halen dan in andere gemeenten. Mijn vraag aan het CDA is: wat vindt het CDA dat daaraan moet worden gedaan?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Hier wreekt zich dat ik woordvoerder Binnenlandse Zaken ben en niet voor Justitie. Mijn collega Straatman voert hierover het woord. Dus ik moet helaas het antwoord schuldig blijven.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Dat is natuurlijk wel ingewikkeld, omdat de toegang tot het recht ook onderdeel uitmaakt van het hebben van een functionerende rechtsstaat. Daar hebben we het vandaag over.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Ja, ik kan herhalen ...

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Nee, ik wil de heer Van den Brink niet een antwoord laten geven waar hij zich niet vertrouwd bij voelt, maar misschien kan hij in algemene zin iets zeggen over wat hij ervan vindt dat je in de ene gemeente wel toegang hebt tot bepaalde hulp, sociaal-juridische hulp bijvoorbeeld, en in de andere gemeente niet, wat leidt tot rechtsongelijkheid.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat voelt ongemakkelijk en ik denk dat het niet zo zou moeten zijn, maar ik weet niet precies in welk rechtsveld ik me dan begeef. Dus meer dan dit kan ik er niet van maken op dit moment. Excuus.

De heer **Flach** (SGP):
Ik ging naar voren toen het vlammende betoog over het maatschappelijk middenveld uitgesproken werd door de heer Van den Brink. Zo ken ik hem ook wel. In die zin vond ik het teleurstellend dat het coalitieakkoord in bijna iedere alinea het woord "werk" bevat, maar niet één keer het woord "kerk". Als je het nou hebt over het maatschappelijk middenveld: 4 miljoen mensen zijn lid van een kerk. Dat is veel meer dan bijvoorbeeld de ANWB. Toch ontbreekt dat ten enen male in het coalitieakkoord. Is dat een omissie die hersteld zou moeten worden, of wat zit daarachter?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat is een goede vraag. Ik heb het regeerakkoord niet gegoogeld op het woord kerk. Wij staan voor het maatschappelijk middenveld. U heeft volledig gelijk: kerken, verenigingen en voetbalclubs horen daar allemaal bij. Die zijn ontzettend belangrijk voor de cohesie in de samenleving. Dus het had er prima in gekund.

De heer **Flach** (SGP):
Prima. Dat antwoord stelt mij in ieder geval tevreden, maar laten we dan wel proberen om dat ook daadwerkelijk een plek te laten krijgen in het beleid. Het is maar één letter verschil, maar als we alleen maar focussen op werk en niet kijken naar de belangrijke betekenis van meer geestelijke waarden, dan denk ik dat we een heleboel laten liggen in deze samenleving.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Ik kan het alleen maar ontzettend met meneer Flach eens zijn.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan mevrouw Schilder.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):
Voorzitter, dank. Ik spreek vandaag ook namens mevrouw Keijzer. Kamerleden komen en gaan, net als ministers en staatssecretarissen. Verkiezingen verschuiven de poppetjes, maar het beleid blijft hetzelfde. Steeds meer Nederlanders vragen zich af hoe dat kan. Als de kiezer stemt voor verandering, waarom verandert er dan zo weinig? Dat komt doordat de werkelijke macht zich steeds meer verplaatst van gekozen politici naar een netwerk van topambtenaren. Voormalige politici worden bestuurder, bestuurders worden adviseur en ga zo maar door. Overal duiken dezelfde namen, netwerken en politieke overtuigingen op. Niet gekozen door de kiezer, maar wel met een enorme invloed op de koers van dit land.

Dat brengt ons bij de kern van dit debat. Staat de rechtsstaat nog voldoende in dienst van de democratie en de kiezer? Politieke standpunten worden steeds vaker niet inhoudelijk bestreden, maar weggezet als extreemrechts, gevaarlijk of zelfs on-rechtsstatelijk. Niet omdat ze daadwerkelijk in strijd zijn met fundamentele rechtsbeginselen, maar omdat ze afwijken van wat de bestuurlijke elite wenselijk acht. De term rechtsstatelijkheid is steeds vaker een politiek label geworden om standpunten te delegitimeren. Neem als voorbeeld oud-minister Faber. Toen zij adviezen van een adviesorgaan naast zich neerlegde, werd direct de vraag gesteld of dit de rechtsstaat schaadde. Sinds wanneer is

het oneens zijn met een adviesorgaan hetzelfde als het ondermijnen van de rechtsstaat? In een democratie horen adviesorganen te adviseren. De politieke afweging ligt bij gekozen politici, die verantwoording afleggen aan de kiezer. Het is dan ook enorm storend om te zien dat de oud-vicepresident van de Raad van State, tevens oud-fractievoorzitter van D66 in de Eerste Kamer, in het programma Buitenhof aanschoof en publiekelijk waarschuwde dat partijen als PVV en Forum voor Democratie de democratie zouden schaden. Dat vind ik vreemd, want juist deze partijen leveren nul burgemeesters, nul wethouders, nul topambtenaren en nul bestuurders van instituties. Toch schaden deze partijen volgens De Graaf de democratie. Wat vindt de minister van deze uitspraken en wat doet dit met het vertrouwen van de burgers?

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Collega Schilder zei dat ze mede namens het lid Keijzer spreekt. Ik was even benieuwd wat het lid Keijzer heeft gedaan voordat ze hier weer beëdigd werd als Kamerlid.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):
Toen was ze minister.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Heeft u het dan in uw betoog over het vorige kabinet of over het lid Keijzer? Ik ben even in verwarring, omdat er een heel betoog wordt gehouden over de bestuurlijke elite, maar het vorige kabinet bestond uit onder andere de PVV en de BBB, waar het lid Keijzer toentertijd deel van uitmaakte. Wat is het punt dat u probeert te maken?

De **voorzitter**:
Ik maak geen punt. Mevrouw Schilder maakt een punt. Ik wil echt vragen om via de voorzitter te spreken.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):
Mijn punt was vooral dat de macht van de gekozen politici naar topambtenaren verschuift. Daar had ik het over. Daar ligt de macht.

De **voorzitter**:
U vervolgt uw betoog.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):
Voorzitter. Democratie bestaat uit twee woorden: "demos" en "cratos", "het volk" en "de macht". Wanneer die twee steeds verder uit elkaar groeien, gaat het mis. Dan helpen de starre "wet is wet"-redeneringen niet meer. Dan wordt juridisch gelijk hebben iets anders dan maatschappelijk gelijk krijgen. De rechtsstaat is bedoeld om burgers te beschermen tegen machtsmisbruik van de overheid. Als de overheid langdurig de realiteit en de meerderheid van het volk negeert, verliest zij haar legitimiteit. Als mensen het gevoel krijgen dat verkiezingen niets veranderen en dat kritiek niet wordt gehoord, verliezen zij niet alleen het vertrouwen in het kabinet, maar in het systeem zelf. Dat zou ons pas echt zorgen moeten baren.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan mevrouw Dobbe namens de SP.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Dank u wel, voorzitter. Onze rechtsstaat is verwaarloosd en de belofte van de rechtsstaat wordt voor een aanzienlijke groep burgers niet ingelost. Dat was de harde conclusie van de Staatscommissie rechtsstaat in 2024. Dat legt een grote verantwoordelijkheid bij dit kabinet en bij dit parlement om die belofte wel waar te maken. Want hoe staat het nu met de uitvoering van de aanbevelingen van die commissie?

Een rechtsstaat kan niet functioneren zonder rechtsbijstand voor iedereen, maar het aantal sociaal advocaten jonger dan 35 jaar is gehalveerd en de helft daarvan denkt erover om binnen vijf jaar te stoppen. Een derde van de sociaal advocaten gaat de komende jaren met pensioen. Er komt een groot tekort aan. Dat weten we allemaal en we zien het aankomen. Daarom moeten de aanbevelingen van de commissie-Van der Meer II worden opgevolgd. Er gebeurt nog te weinig om sociaal advocaten te ondersteunen bij het aannemen van de advocaat-stagiairs. Dat is wel nodig als je het aantal sociaal advocaten wilt aanvullen. De NOvA, de VSAN en de Raad voor Rechtsbijstand stuurden ons gisteren weer de oproep om werk te maken van de kantoorvergoeding en maatregelen om op de korte termijn meer sociaal advocaten op te kunnen leiden. Wat is de reactie van de staatssecretaris daarop?

Kwartiermaker Marijnissen presenteerde vorige week haar tussenrapport. Daaruit blijkt dat er sprake is van postcoderecht in Nederland. Het maakt dus uit waar je woont voor hoe je geholpen kan worden om je recht te halen. Er zijn te veel drempels voor sociaal-juridische hulp en mensen worden te vaak doorverwezen. Dat moet beter. Ik hoor graag hoe dit kabinet kijkt naar het tussenrapport-Marijnissen en hoe we ervoor kunnen zorgen dat dit daadwerkelijk niet het zoveelste rapport op de stapel wordt. Is het kabinet bereid om te verkennen wat er nodig is om ervoor te zorgen dat er een minimumniveau aan sociaal-juridische hulpverlening komt voor de gemeente? Voor een functionerende rechtsstaat mag het namelijk niet uitmaken waar je woont of hoe dik je portemonnee is.

Bij de toegang tot het recht zijn er vaak extra drempels voor vrouwen. Als vrouwen bijvoorbeeld geen toegang hebben tot de gezamenlijke bankrekening of geen veilige woonplek hebben waar zij post kunnen ontvangen, dan is het veel lastiger voor hen om hun recht te halen. Daarom is het zo belangrijk dat er ook vrouwenrechtenwinkels zijn die er in gespecialiseerd zijn om het recht toegankelijk te maken voor deze vrouwen. Maar deze staan onder druk, omdat er nauwelijks financiering voor is. De Vrouwenrechtswinkel in Utrecht dreigt hierdoor zelfs dit jaar te verdwijnen. Wat gaat het kabinet doen om de financiering te verbeteren, waardoor vrouwenrechtswinkels niet verdwijnen, maar juist kunnen worden uitgebreid naar meer plekken? En hoe staat het met de uitvoering van onze motie over vrouwenrechtswinkels?

Dan het demonstratierecht. We zien nu het voornemen van het kabinet om de burgemeester meer bevoegdheden tot bestuursrechtelijke handhaving en verplaatsing toe te ken-

nen, en zwaardere straffen in te voeren voor strafbare feiten tijdens demonstraties. Het kabinet doet hiermee alsof het WODC-rapport wordt gevolgd, maar volgens mij adviseert het WODC juist om geen ingrijpende aanpassingen van wet- en regelgeving door te voeren. Hoe rijmt de minister dat met elkaar? Strengere wetgeving zonder goede bescherming van het demonstratierecht kan absoluut niet de bedoeling zijn. Is de minister het daarmee eens?

Tot slot wil ik het nog hebben over de onafhankelijkheid van de rechtspraak van de politiek. Nu gaat het kabinet namelijk officieel nog over de benoeming van de leden van de Raad voor de rechtspraak. In het regeerakkoord staan plannen om dit aan te pakken. Wanneer gaat het kabinet hier werk van maken?

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan meneer Flach namens de Staatkundig Gereformeerde Partij.

De heer **Flach** (SGP):
Voorzitter, dank u wel. Er gebeurt iets met het spreekgestoelte wat mijn vermogens te boven gaat.

De **voorzitter**:
Het was bedoeld als service.

De heer **Flach** (SGP):
Voorzitter. De rechtsstaat is in onze tijd voorwerp van schaamteloze uitbuiting. Organisaties keren het begrip "rechtsstaat" ondersteboven uit eigenbelang. In april beklaagden goededoelenorganisaties zich bijvoorbeeld in hun inbreng over het maatschappelijk middenveld in de rechtsstaat over onder andere de verhoging van de kansspelbelasting. U hoort het goed! De goede doelen klaagden er niet over dat de overheid het gokken genormaliseerd heeft door de onlinegokmarkt open te gooien. Ze betreurden het ook niet dat een roekeloos parlement heeft gegokt met de belangen van burgers, waardoor het aantal aanmeldingen in verslavingsklinieken fors steeg. De goede doelen hadden er geen begrip voor dat de Staat de kernfunctie van belastingheffing zo goed mogelijk wilde vormgeven. Nee, juist het teruglopen van de inkomsten uit een gevaarlijke activiteit zou er een indicatie van zijn dat het maatschappelijk middenveld door de overheid in de knel komt. Je moet maar durven!

Voorzitter. Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. De orde van advocaten deelt inmiddels rode kaarten uit voor de helft van de verkiezingsprogramma's. Het is een merkwaardige beroepsopvatting dat advocaten de scheidsrechter willen uithangen. Naast het feit dat ze ook niet zo goed bleken in tellen, zien we ook dat de rechtsstaat vooral een heel eigen opvatting heeft over wetsvoorstellen en plannen. Een taaleis voor migranten in gevaarlijke sectoren of de behandeling van asielverzoeken aan de Europese buitengrens: het past gewoon niet in het wereldbeeld van de advocaten. Anderen doen alsof de rechtsstaat vergaat wanneer we kritisch naar de representativiteit van belangenorganisaties kijken of als we bezuinigingen voorstellen op de publieke omroep. Vindt de minister het ook zorgelijk dat de betekenis van de rechtsstaat hierdoor steeds meer gekaapt wordt, een hol begrip wordt, die ten onder gaat aan subjectieve inflatie? Hoe zet hij zich in om de spookbeelden over de staat van onze rechtsstaat te bestrijden?

Denk bijvoorbeeld aan de stelling dat onze rechtsstaat niet door de apk zou komen. Stevige kritiek op onszelf is soms nodig, maar hoe staat het er met de wereld voor als Nederland al niet door de apk komt?

De heer **Ellian** (VVD):
Dat zijn prettige woorden van de heer Flach over de orde van advocaten. Die onderschrijf ik. De rechtsstaat vergaat bij alles wat een beetje een rechts of christelijk voorstel is. Wat vindt de heer Flach van het zwijgen van de orde van advocaten over een pro-Palestinacursus voor advocaten waar punten mee verdiend kunnen worden?

De heer **Flach** (SGP):
Abject en infaam, zou ik willen zeggen.

Voorzitter. De SGP maakt zich ook zorgen over de toenemende verstrengeling van overheid en belangenorganisaties. Voor de legitimiteit van het overheidshandelen is het noodzakelijk dat de overheid werkelijk het oor te luisteren legt bij de breedte van de samenleving, zeker bij organisaties die op eigen benen staan. Het gebeurt echter niet zelden dat juist organisaties die veel subsidie ontvangen, ook aan tafel een ruime stoel krijgen. Vindt de minister dit gezond? Het COC ligt bijvoorbeeld voor meer dan 90% aan het infuus van de Staat. Dit is wel erg katholiek. Je financiert hiermee je eigen zegen of kastijding. Wil het kabinet bezien of de keuze voor onderzoeksbureaus en organisaties veel transparanter gemaakt kan worden? Kan de staatssecretaris bijvoorbeeld aangeven welke betrokkenen meedoen aan de verkenning naar algemeenbelangacties tegen de overheid?

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Het voorbeeld over het COC dat de heer Flach noemt, is best interessant. Het COC weigert altijd om iets te zeggen over de oververtegenwoordiging van moslims als het aankomt op geweld tegen homoseksuelen, terwijl er bijvoorbeeld in Amsterdam een rapport is, dat is verduisterd door de gemeente Amsterdam, dat dat wel degelijk aantoont. Denkt de heer Flach dat er een relatie bestaat tussen het feit dat het COC voor 90% aan het subsidie-infuus hangt en dat men aan de andere kant zeer politiek correcte standpunten, zoals het punt dat ik net noemde, aanhangt?

De heer **Flach** (SGP):
Ik ben niet in de positie om te kunnen inschatten of dat daadwerkelijk zo is. Het enkele feit dat wij deze vraag bediscussiëren, benadrukt al het belang dat organisaties onafhankelijker zouden moeten zijn van de overheid en er niet voor 90% door gefinancierd zouden moeten worden. Dat roept op z'n minst dit soort vragen op.

Voorzitter. De rechtsstaat dient als het goed is de samenleving. De SGP ziet helaas een gapend gat in het coalitieakkoord wat betreft het maatschappelijk middenveld. Dat zei ik net al in een interruptie op de heer Van den Brink. Het woord "kerk" staat er namelijk niet in. Niet als het gaat om informele en diaconale ondersteuning, niet bij monumen-

ten: nergens. Zoals ik al zei, verschilt het maar één letter, maar voor het kabinet is werk en niet de kerk de basis van zingeving. Hoe is dit mogelijk? Wil het kabinet verkennen hoe het meer recht kan doen aan de ruim 4 miljoen Nederlanders die in het hart van gemeenschappen hun handen uit de mouwen steken?

Voorzitter. Ik begon mijn bijdrage over gokken. Bij zulke onderwerpen is de rechtsstaat echt in het geding en wordt de overheid getest op karakter. We staan telkens voor een nieuwe test, bijvoorbeeld bij het wetsvoorstel over draagmoederschap. Gaan we opnieuw burgers tot een voorwerp van koophandel en contract maken of staan we pal voor menselijke waardigheid? Dat zijn pas echt spannende momenten in een rechtsstaat. Laat het parlement daarom vooral luisteren naar het hulpgeroep van de stemmenlozen.

Tot zover.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Van Baarle namens DENK.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Het is inmiddels ruim een jaar geleden dat het kabinet met de PVV erin viel. Het was het eerste extreemrechtse kabinet sinds de Tweede Wereldoorlog. Het heeft diepe schade toegebracht aan het vertrouwen in de overheid van heel veel mensen in Nederland, met name heel veel Nederlandse minderheden. Dat was niet alleen door het beleid dat werd gevoerd, maar ook door de woorden die werden gebruikt, door racistische uitspraken van PVV-bewindspersonen. Het stopte helaas niet na de val van dat kabinet. Recent nog zagen we hoe Markuszower sprak over "maximaal geweld tegen Palestijnse vluchtelingen". We zagen hoe Forum voor Democratie suggereerde dat mensen met een Nederlands paspoort niet vanzelfsprekend Nederlander zouden zijn. Dit is het ondergraven van de rechtsstaat. Discrimineren, moslimdiscriminatie, racisme: het wordt steeds normaler daar in vak X, daar aan de rechterkant, waar xenofobie welig tiert.

Wat DENK betreft moeten we ons altijd uitspreken tegen de normalisering van discriminatie en racisme. De rechtsstaat begint bij de belofte dat iedereen gelijkwaardig is. Die belofte wordt nog steeds te vaak gebroken. Waar was de rechtsstaat toen tientallen moskeeën te maken kregen met geweld, bedreiging en intimidatie? Waar was de rechtsstaat toen ouders met een migratieachtergrond werden gediscrimineerd door de Belastingdienst? Waar was de rechtsstaat voor mensen die nog steeds te kampen hebben met etnisch profileren?

De overheid doet te weinig om discriminatie tegen te gaan en heeft zelf beleid dat tot discriminatie leidt. We zagen het toen moskeeën werden bespioneerd door hun gemeente, met een wet die rekeningen van moskeeën of islamitische verenigingen zomaar kan blokkeren en toen DUO uitwonende studenten met een migratieachtergrond eerder als fraudeur kon betitelen. We zien hoe mensen met een migratieachtergrond gemiddeld zwaardere straffen krijgen. We zien het bij ethisch profileren door de politie, risicoprofilering bij de Bibob en de Wwft, waardoor sommige banken discrimineren. Steeds opnieuw is het patroon hetzelfde: minderheden worden niet beschermd tegen discriminatie, maar onderwerp gemaakt van wantrouwen, controle en verdachtmaking. Hoe kijkt het kabinet daarnaar? Erkent het kabinet dat ongelijke behandeling door de overheid zelf die kern van de rechtsstaat beschadigt? Wat gaat het kabinet daar meer tegen doen? De vrijblijvendheid eruit, een verplichte periodieke discriminatietoets, verplichte scholing en training voor beleidsmakers, rechters die gespecialiseerd zijn in gelijke behandeling, een verbod op gebruik van afkomstgerelateerde gegevens, meer investeringen in het antidiscriminatiebeleid; is het kabinet bereid dat allemaal te doen?

Voorzitter. Bij een rechtsstaat hoort ook het internationaal recht. Opstaan tegen misdaden die Israël pleegt op de Palestijnen en tegen de etnische zuivering en de apartheid staat steeds meer onder druk. Wanneer sit-ins worden georganiseerd om jezelf uit te spreken tegen de misdaden in Gaza, wordt ertoe opgeroepen om die te verbieden. Op socials loop je aan tegen shadowbans. Wanneer in deze Kamer een leus wordt gebruikt, word je gecensureerd. Er ligt nu ook een wetsvoorstel over terrorismeverheerlijking, waar grote zorgen over zijn. Israël-kritiek wordt door de toepassing van een politieke definitie onterecht tot antisemitisme gemaakt. De vraag is: hoe voorkomt dit kabinet dat solidariteit met de Palestijnen, kritiek op Israël of protest tegen oorlogsmisdaden straks nog verder onmogelijk worden gemaakt? Bij een rechtsstaat hoort namelijk ook dat je je kunt uitspreken tegen oorlogsmisdaden. Sterker nog, bij een rechtsstaat hoort dat dat moet.

De heer **Flach** (SGP):
Het is bijna knap hoe de heer Van Baarle in ieder debat een wending weet te maken richting Israël. Dat brengt me toch bij een vraag. We hebben het nu over de staat van rechtsstaat. Als we kijken naar het Midden-Oosten, dan zien we bij mijn weten maar één land dat qua rechtsstaat lijkt op dat van ons, en dat is Israël. Kan de heer Van Baarle aangeven welke landen daaromheen, die hem kennelijk lief zijn, ook een rechtsstaat hebben die lijkt op de onze?

De heer **Van Baarle** (DENK):
Dit is geen internationaal debat, maar als u mij vraagt een toelichting te geven of DENK Israël een rechtsstaat vindt, dan weet u dat de fractie van DENK Israël absoluut geen rechtsstaat vindt. Sterker nog, u weet dat DENK Israël een apartheidsstaat vindt. Ik wil het graag hebben over de rechtsstaat in Nederland. Daar gaat dit debat namelijk over. Mijn punt is dat we in de praktijk zien dat in deze Tweede Kamer moties worden aangenomen om leuzen te verbieden, dat in deze Tweede Kamer oproepen worden gedaan om sit-ins te verbieden en dat er een definitie wordt gehanteerd die Israël-kritiek tot antisemitisme maakt, want daar gaat de IHRA-definitie namelijk over. Daarmee zijn we met elkaar op een vlak aan het gaan waarmee binnen de rechtsstaat het opkomen voor de Palestijnen moeilijker wordt gemaakt en er binnen die rechtsstaat blijkbaar minder ruimte is voor Israël-kritiek. Daar betoog ik tegen vandaag, want in een rechtsstaat hoor je je ook te kunnen uitspreken tegen oorlogsmisdaden.

De heer **Flach** (SGP):
Ik heb in mijn eigen bijdrage geen woord aan Israël gewijd. Het is de heer Van Baarle zelf die er een internationaal uit-

stapje van maakt. Ik ben van mening dat als er in een rechtsstaat leuzen worden verboden die beogen een land, inclusief al haar inwoners, van de kaart te vegen, dat eigenlijk een bewijs is dat onze rechtsstaat heel goed functioneert. Als sit-ins worden verboden omdat ze intimiderend zijn of vitale infrastructuur bezetten, dan functioneert onze rechtsstaat. Dat is daar geen aantasting van. Dat is het feit dat onze rechtsstaat heel stevig en robuust is. Dat zou de heer Van Baarle toch ook moeten zien?

De heer **Van Baarle** (DENK):
De rechtsstaat die de heer Flach voorstaat, is een pro-zionistische dictatuur. Laten we wel wezen. Volgens de heer Flach …

De **voorzitter**:
Wat zegt u nou over …

De heer **Van Baarle** (DENK):
Een pro-zionistische dictatuur. Dat is wat de heer Flach …

De **voorzitter**:
Zegt u dat over Nederland?

De heer **Van Baarle** (DENK):
Dat is de rechtsstaat die de heer Flach voorstaat. Dat mag ik toch zeggen?

De heer **Flach** (SGP):
Voorzitter, misschien mag ik daar even …

De **voorzitter**:
Ik weet niet of dit nou het aggregatieniveau is waarop we dit debat moeten voeren. Meneer Van Baarle, laten we het even bij de inhoud houden.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Dit is de inhoud.

De **voorzitter**:
Een pro-zionistische dictatuur noemt u het? Laten we dat nou niet doen. Laten we gewoon het debat voeren over de staat van de rechtsstaat in Nederland in plaats van dat we elkaar allerlei afschuwelijke kwalificaties in de schoenen schuiven. Daar komt dit debat, net als de mensen die dit debat volgen, ook niet verder mee.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Voorzitter, staat u mij toe dit toe te lichten.

De **voorzitter**:
Heel kort.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Als er pleidooien worden gehouden voor het toepassen van censuur — ik kan er niks anders van maken — dan wordt de vrijheid van meningsuiting voor een groep mensen buiten werking gesteld. Dat doe je op het moment dat je leuzen verbiedt. Dat doe je op het moment dat je sit-ins verbiedt, alleen maar omdat die mening jou onwelgevallig is. Dat heeft kenmerken van een weg inslaan die niet de karakteristieken van een rechtsstaat deelt, laat ik het zo formuleren in de richting van de heer Flach.

De **voorzitter**:
Als ik mag: dat is een toelichting die niet past bij de kwalificatie die u de heer Flach zojuist in de schoenen heeft geschoven. Ik geef de heer Flach hierover nog kort het woord. Dan gaan we naar de heer Clemminck, omdat we weer verdergaan met het debat.

De heer **Flach** (SGP):
Laat ik dit dan als persoonlijk feit benoemen. Ik vind het walgelijk wat de heer Van Baarle hier zegt. Ik heb juist een pleidooi gehouden voor een sterke democratische rechtsstaat. Het is werkelijk verwerpelijk en het niveau van dit debat onwaardig om mij te verwijten dat ik een dictatuur nastreef.

De **voorzitter**:
Waarvan akte.

De heer **Clemminck** (JA21):
Het is altijd gezellig om de Moslimbroederschap in de Kamer te hebben.

De **voorzitter**:
Nu doet u hetzelfde. Doe dit niet! U debatteert over de inhoud.

De heer **Clemminck** (JA21):
Mijn vraag aan de heer Van Baarle is de volgende. Uit diverse onderzoeken in Europa blijkt dat de islamitische gemeenschap in Europa, ook de derde en vierde generatie, onze westerse rechtsstaat afwijst en de sharia daarboven verkiest. Ik ben wel benieuwd of de heer Van Baarle kan reflecteren op de vraag waarom dat zo is. Bij andere minderheden, ook religieuze minderheden, in Europa is dat niet het geval. Wat is de reflectie van de heer Van Baarle hierop? Graag zonder in de slachtofferrol te stappen.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Voorzitter, in ieder geval dank voor het optreden. Over die zogenaamde slachtofferrol kan ik zeggen dat er bij een slachtofferrol ook altijd een daderrol past, laat ik het zo zeggen. Neem die handschoen dan ook op. Als het gaat om de onderzoeken waar de heer Clemminck aan refereert en de zaken die naar voren worden gebracht, heeft de heer Clemminck, namens JA21, een hele andere interpretatie van hoe geloofsopvattingen al dan niet haaks op onze Nederlandse normen en waarden zouden staan. Ik geloof dat de geloofsopvattingen die de heer Clemminck aanhaalt heel vaak ook naast de Nederlandse normen, waarden en rechtsstaat kunnen bestaan en daar niet per definitie mee

in strijd zijn. De heer Clemminck weet ook dat de fractie van DENK absoluut niet meedoet aan het in diskrediet brengen van hele groepen en die groepen over één kam scheren op basis van zaken die naar voren worden gebracht. Sterker nog, DENK bestrijdt dat in dit huis. Dat doe ik dus bij dezen ook.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Struijs namens 50PLUS in eerste termijn.

De heer **Struijs** (50PLUS):
Dank, voorzitter. De bijdrage van 50PLUS staat in het teken van de kleine mens tegen het grote onrecht. Dat is namelijk de basis van onze rechtsstaat. Hoe staat het daar nu mee? Iedereen kent mijn achtergrond. Ik heb de rechtsstaat mogen dienen, met al zijn onvolkomenheden en al zijn successen. Maar ik maak me meer dan ernstig zorgen. Het laatste rapport van de Rekenkamer staat namelijk wel ergens voor. Dat gaat overigens over aangiftes die niet in behandeling zijn genomen. Daarvoor ligt ook nog een heel palet, zoals de officier van justitie en de politiemensen mij recent schetsten, van heel veel meldingen waar we niet aan toekomen. En daar begint de rechtsstaat te eroderen. We willen het allemaal niet, maar het gebeurt wel.

Momenteel zien we ernstige misdrijven bij de vele duizenden aangiftes waar niet aan toegekomen wordt. Een voorbeeld is die jongen van 12 in Zeeland, die in elkaar geslagen werd door vier jongeren, waarbij met een stukje recherchéren de daders zeker zouden kunnen worden aangehouden. Helaas is door een echt gebrek aan mensen — dat zegt de politie in Zeeland mij — die zaak na zo veel maanden niet opgepakt. Het eindresultaat is dat de ouders van deze jongen gaan verhuizen, omdat zij zich niet meer veilig voelen in hun woonomgeving en in de leeromgeving van die jongen. Laten we deze verhalen dus tot ons nemen in relatie tot hoe die rechtsstaat functioneert. Toegang tot de rechtsstaat is niet alleen de sociale advocatuur — ik doe een hartstochtelijk pleidooi om die uit te breiden en om die toegankelijkheid toe te laten — maar die toegang is ook dat iemand overal recht heeft op meldingen en aangiftes en dat die serieus worden genomen.

De volgende stap is het Openbaar Ministerie. U heeft gisteren de publicatie in het NRC kunnen lezen. Officieren van justitie hebben geen vertrouwen meer in de wijze waarop er — althans, voor een groot gedeelte — leiding wordt gegeven. Ik vond het interessant dat op een congres waar ik recent bij mocht zijn een mij bekende, ervaren politieman opende door te zeggen dat hij tien jaar geleden het congres opende met de vraag: kunt u in één zin zeggen waar uw werk uit bestaat? Toen zei hij "het dienen van de rechtsstaat", en nu zei hij "het verdelen van de schaarste". We zijn dus in een verwording gekomen waarin we proberen te overleven om de schaarste te verdelen, maar we doen zo veel onrecht aan die kleine mens.

Dan nog eventjes over de toegang tot de sociale advocatuur. Dat gaat echt over Truus, die in Heerlen woont en die nu al vijf jaar aan het procederen is om de schimmel van haar muur te krijgen. Zij heeft geen toegang tot het recht. En wat doet de woningcorporatie? Die dreigt met hele dure advocaten. We hebben eergisteren een petitie in ontvangst mogen nemen over het fenomeen van de kleine mens tegen het grote onrecht. We hebben die sociale advocatuur nodig, ook om dit soort dingen te bestrijden. Ik doe altijd een oproep aan de mensen van de regering die hier zitten, dus aan de staatssecretaris en aan de minister, om door die bril te blijven kijken en om onze mooie rechtsstaat, waar ik een hartveroverend voorstander van ben, daaraan te blijven toetsen. Daarom een vraag van mijn kant over de sociale advocatuur, maar ook de vraag: hoe gaan we deze rechtsstaat stutten? Dan bedoel ik niet alleen op de korte termijn, maar ook op de lange termijn. Het wordt van cruciaal belang.

Last but not least: ik wil echt weten hoe het staat met handhaven. Dat is geen vies woord. We moeten meer gaan handhaven. We staan onder water qua gevangeniswezen. We gaan creatieve oplossingen verzinnen. Hoe kijkt de staatssecretaris naar langetermijnoplossingen? Sommige mensen in deze rechtsstaat horen namelijk gewoon in de cel. Handhaven is belangrijk in het kader van vergelding.

Ik dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel, meneer Struijs. Het woord is aan de heer Bosma namens de PVV.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Voorzitter, dank u wel. De rechtsstaat veronderstelt natuurlijk gelijkheid, maar wetenschappelijk onderzoek leert ons dat onze democratie een stuk minder democratisch is dan gedacht. Democratie veronderstelt dat de demos, oftewel het volk, het voor het zeggen heeft, maar uit de praktijk — nogmaals: wetenschappelijk onderzoek — blijkt iets anders. Er is één groep in Nederland die altijd zijn zin krijgt: universitair geschoold Nederland. Wat zij willen, gebeurt ook gewoon daadwerkelijk. Hun wensen worden beleid. Soms krijgen ook laagopgeleide mensen hun zin, maar dat is alleen maar als ze het eens zijn met de hoogopgeleide, universitair geschoolde mensen. Dat heeft enorme gevolgen voor het beleid in Nederland op het gebied van de EU, klimaat, immigratie, sociale voorzieningen en criminaliteit. Universitair geschoold Nederland wint altijd, aldus wetenschappelijk onderzoek.

Dat onderzoek leidt tot de conclusie: wie wil dat de overheid naar hen luistert, kan het beste een universitair diploma en een hoog salaris hebben. We zien dat allemaal. Dat grote verschil zien we doorwerken in de manier waarop de overheid omgaat met allerlei vormen van activisme. Loop je in lijn met universitair geschoold Nederland? Dan krijg je een aai over de bol. Doe je iets wat daar haaks op staat? Dan heb je een groot probleem.

Ik was vier dagen te gast bij het proces van de blokkeerfriezen in Friesland. Hun groepsapp werd gekraakt. Er werd DNA afgenomen. Ze kregen zware straffen, hebben nu een strafblad en het OM kwam met een filmpje. Als de boeren demonstreren, staat het leger klaar met militairen, letterlijk. Er is zelfs geschoten op een boer. Bij de azc's: de romeo's meteen in de aanslag. De ondervoorzitter van de VNG wil nu het leger inzetten bij azc-protesten. Gezichtsbedekking is volledig uit den boze. Rondom corona zagen we bij diverse demonstraties dat meteen de knuppel eroverheen ging. Disproportioneel geweld, zei zelfs Amnesty Internati-

onal. Er was sprake van mishandeling. Maar kijk eens wat er gebeurt als je protesteert voor iets dat helemaal in lijn is met universitair geschoold Nederland, of iets anders gezegd: links-liberaal Nederland.

Kijk eens naar Extinction Rebellion. Zij hebben 50 keer diverse snelwegen bezet. Ze krijgen mandarijntjes van de politie, en een officier van justitie spreekt zijn solidariteit uit. Een agente — een zekere voorzitter van de Politiebond — heeft zich daaraan geërgerd. De arrestanten worden meteen weer vrijgelaten en dan is er altijd nog de Hoge Raad, die een eventuele veroordeling terugdraait.

We zien nu dat Extinction Rebellion aan branchevervreemding doet; Extinction Rebellion is opgericht door de Holocaustontkenner Roger Hallam, die zei dat de Holocaust een normale gebeurtenis was, en nu is men overgeschakeld op haat tegen Israël, de enige democratie in het Midden-Oosten.

Het wordt gevaarlijker en gevaarlijker. Ik weet niet of u vrijdagavond iets te doen heeft; als u zich verveelt is er een leuke film, die je in Haarlem kunt bekijken. Die wordt gedraaid door Extinction Rebellion. De film heet How to Blow Up a Pipeline. Het geweld is maar heel dicht verwijderd van de klimaatmensen. Ze hebben bijvoorbeeld ook een herdenking van 7 oktober verstoord op de Dam en gaan met zuur klanten van winkels te lijf. Ze hebben geprobeerd de NOS te bezetten, en aan de publieke omroep mogen we niet komen, zou ik zeggen.

Angstaanjagend zijn de uitstekende politieke contacten, want op de partijcongressen van GroenLinks en de PvdA komen de mensen van Extinction Rebellion gewoon op het podium en worden ze toegejuicht. Er is een advocaat-generaal van het OM in Den Bosch die vertelt dat hij solidair is met Extinction Rebellion.

Extinction Rebellion heeft ook met andere organisaties een gemeenteraadsvergadering verstoord: een verstoring van het democratische proces. Een andere club die daarbij aanwezig was, PGNL, Palestijnse Gemeenschap in Nederland, heeft dat ook gedaan en vervolgens — dat is heel raar — worden die mensen beloond, omdat de burgemeester van Utrecht met diezelfde club een bijeenkomst opleukt, waarbij door de burgemeester van Utrecht gebogen wordt voor de vlag van Hamas en waarbij er gebogen wordt voor "free Palestine". Ik vind dat een angstaanjagende zaak.

Hetzelfde zien we met allerlei Gazatypes. We zien het rondom Black Lives Matter, we zien het bij de bekladding van het kantoor van Forum voor Democratie. Er zijn altijd twee soorten activisme, en de ene wordt aangepakt door de politie en de andere niet. Dat noemen we in Engeland two tier justice. Gelukkig is de minister-president die daarvoor verantwoordelijk was, afgetreden, maar ik hoor graag van de minister hoe hij daartegenover staat.

Voorzitter, dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Van Meijeren, als laatste spreker van de zijde van de Kamer in de eerste termijn. Hij spreekt namens Forum voor Democratie.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Voorzitter. We bespreken vandaag de staat van de rechtsstaat. Dat is een onderwerp dat ik zó belangrijk vind, dat ik er nagenoeg mijn gehele inbreng aan had willen wijden bij het afgelopen begrotingsdebat Justitie, ware het niet dat ik beide dagen van de begrotingsbehandeling voor de strafrechter stond, in hoger beroep, als onderdeel van een jarenlang gevecht met het Openbaar Ministerie dat begon met een door de regering aangemoedigde, politiek gemotiveerde aanval op mij als verkozen volksvertegenwoordiger en lid van de oppositie. Niet omdat ik iets strafbaars had gedaan, maar wegens het uiten van fundamentele kritiek op het gecorrumpeerde systeem waar we onder gebukt gaan.

Met deze inleiding, meneer de voorzitter, is al veel gezegd over de staat van de rechtsstaat, want deze zaak past in een trend. We zien de afgelopen jaren in toenemende mate dat onder het mom van het beschermen van de rechtsstaat legitieme kritiek op het beleid of op het systeem verdacht wordt gemaakt, terwijl ironisch genoeg precies die gang van zaken lijnrecht indruist tegen wat een rechtsstaat in de kern is: een staat waarin de macht wordt begrensd door het recht. Dat is wat een staat een rechtsstaat maakt. En alle vier de klassieke vereisten van een rechtsstaat — de machtenscheiding, de grondrechten, het legaliteitsbeginsel en de onafhankelijke rechters — dienen dat ene doel: de macht beteugelen en de burger beschermen.

Dat grondbeginsel van de rechtsstaat, meneer de voorzitter, wordt vandaag de dag met voeten getreden en zelfs volledig omgedraaid. De rechtsstaat wordt niet uit de kast getrokken om de macht terug in zijn hok te krijgen, maar om dissidente stemmen en kritische oppositie de kop in te druk. Niet het functioneren van de instituties, maar het vertrouwen in de instituties wordt als het hoogste te beschermen goed beschouwd. En alle zogenaamd onafhankelijke of democratische instituties, die in werkelijkheid onder de gehele of gedeeltelijke controle staan van de regering, werken volgens hetzelfde principe. Wie de overheid of de instituties wantrouwt, krijgt het label "anti-institutioneel extremist" en wordt weggezet als bedreiging voor de democratische rechtsorde en daarmee buiten het politiek legitieme spectrum geplaatst — niet vanwege gedrag maar vanwege afwijkende denkbeelden, vanwege een politieke gezindheid.

We zien instituties die om tal van redenen gewantrouwd moeten worden. Denk even aan corona, de toeslagenaffaire en Groningen: hoeveel schandalen hebben we wel niet meegemaakt? Maar in plaats van de problemen op te lossen en het vertrouwen weer op te bouwen, beslissen deze instituties gezamenlijk dat wie hen wantrouwt de democratische rechtsorde ondermijnt en bestreden moet worden. Het inhoudelijke debat over de werkelijke oorzaken wordt zo slinks uit de weg gegaan: geen tegenargumenten, geen debat, maar censuur, politieke vervolgingen en meer controlemaatregelen.

Voorzitter. De staatscommissie noemt de belofte van de rechtsstaat gebroken. Dat is juist, maar die belofte is niet gebroken door een gebrek aan rapporten, overlegtafels of evaluatie. Die belofte is gebroken omdat de macht zich heeft onttrokken aan het recht, aan de waarheid en aan de belangen van Nederland. Zolang deze regering dit niet verbetert en hier consequent mee doorgaat, is de rechts-

staat straks niet meer een gebroken belofte, maar wordt die verraden.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. U heeft een interruptie van meneer Sneller.

De heer **Sneller** (D66):
Vandaag heeft Forum voor Democratie gepresenteerd dat er een aantal scholen worden opgericht, waarbij zij schrijven: "We bieden aparte leertrajecten aan voor jongens en voor meisjes. En een grote kaart van Nederlands-Indië bij de ingang. Kortom, alles in onze school staat in het teken van de oude Europese wereld, die wij willen behouden, voor zover zij nog bestaat, maar vooral willen terugbrengen." Ik vroeg mij af wat dat nou concreet betekent. Wat wil de heer Van Meijeren terugbrengen?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Allereerst bedankt voor deze interruptie. Fijn dat u kennis heeft genomen van het succes van Forum voor Democratie om nu ook een eigen basisschool te starten. Ik ben niet betrokken bij de oprichting. Die ligt bij het Renaissance Instituut, een neveninstelling. Voor precieze doelen et cetera van die school kunt u de onderwijsgids raadplegen. U heeft er net zelf uit geciteerd. Uiteraard zult u hier met onze woordvoerders onderwijs verder over van gedachten kunnen wisselen. Wat wij in ieder geval in algemene zin heel belangrijk vinden, is dat kinderen goed onderwijs krijgen, los van die politieke indoctrinatie. Wij willen de politiek uit het onderwijs krijgen en kinderen weer gewoon de basisvaardigheden leren: rekenen, schrijven en alles wat ze nodig hebben om zichzelf verder te kunnen ontwikkelen, zonder dat ze staan te blaffen op een schoolplein omdat ze geleerd hebben dat ze een hond of een poes kunnen zijn. Die gekkigheid willen wij niet. Daarom hebben wij, gelukkig met succes, besloten om nu onze eigen scholen op te richten.

De heer **Sneller** (D66):
Het tegenovergestelde is waar natuurlijk. De heer Van Meijeren en Forum voor Democratie willen juist de politiek ín de school brengen. Dat is de expliciete doelstelling, zoals op de website …

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Nee, dat is onjuist.

De **voorzitter**:
Nee, nee, nee. Meneer Sneller is aan het woord.

De heer **Sneller** (D66):
Dat is de expliciete doelstelling, zoals op de website van Forum voor Democratie ook is beschreven. Maar het is hier redelijk concreet, in de zin van het terugbrengen van de oude Europese wereld. Als we hier dan over de rechtsstaat spreken, vraag ik mij af wat dat, los van Nederlands-Indië en een soort koloniën terugbrengen, betekent voor bijvoorbeeld de Grondwet. Hoe ver terug willen we gaan volgens Forum voor Democratie?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Ah, nu wordt de vraag in ieder geval iets duidelijker. Ik kan natuurlijk zelf wat ideeën geven over hoe wij vinden dat de staat wordt ingericht. Kijk, Forum voor Democratie is een conservatieve partij. Dat wordt vaak verward met dat wij tegen vooruitgang zouden zijn. Dat is niet het geval. Wij zijn voor conservatieve vooruitgang met behoud van het goede. We zien dat er in de afgelopen decennia heel veel van dat goede heel snel en in toenemende mate uit onze handen glipt. Dat geldt zeker ten aanzien van de ideeën over de democratische rechtsstaat, waar die oorspronkelijk voor bedoeld is, namelijk om de macht te begrenzen. Wij zien dat die definitie steeds verder wordt opgerekt en dat die verschuift. In één keer zegt de AIVD: vertrouwen in de instituties, dát is het fundament van de democratische rechtsorde. Daarmee zien we nu dat legitieme kritiek wordt aangevallen. Dat is waar ik mijn inbreng op richt. Wij hebben tal van concrete voorstellen om Nederland weer democratischer en rechtsstatelijker te maken.

De **voorzitter**:
Afrondend.

De heer **Sneller** (D66):
Dit is een beetje wegglibberen van de vraag. De vraag gaat over iets wat gewoon op de website van Forum voor Democratie zelf staat en waar de heer Van Meijeren trots op is. Een grote kaart van Nederlands-Indië bij de ingang, alles in onze school in het teken van de oude Europese wereld. Ik vraag de heer Van Meijeren wat Forum voor Democratie nou precies wil terugbrengen. Specifiek gaat mijn vraag over de Grondwet: naar welk jaar moeten we terug?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Nou ja, dat heeft niet zozeer te maken met teruggaan naar een bepaald jaar ten aanzien van de Grondwet. Als daar in algemene termen iets staat over de Europese wereld, verwacht ik dat gedoeld wordt op de prachtige West-Europese beschaving, die we voor onze ogen zien afbrokkelen. Ten aanzien van de rechtsstaat en de democratie zijn wij niet bezig met "we willen terug naar een Grondwet van een bepaald jaar". Sterker nog, als je de Grondwet leest, zie je dat de letter van de Grondwet voor een heel groot deel afwijkt van hoe in de praktijk gehandeld wordt. Op papier lijkt Nederland vrij democratisch, maar we zien dat juist in de praktijk er van daadwerkelijke controle, daadwerkelijke verantwoording, daadwerkelijke machtenscheiding niet of nauwelijks sprak is. In de Noord-Koreaanse grondwet staat ook het recht op vrijheid van meningsuiting. Dat betekent niet zo veel. Het gaat niet zozeer om wat er op papier staat. Het gaat erom dat onze instituties zijn gecorrumpeerd, waardoor we op dit moment te maken krijgen met antirechtsstatelijk handelen. Dat willen wij bestrijden.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de eerste termijn van de zijde van de Kamer. Ik schors tot 16.50 uur.

De vergadering wordt van 16.22 uur tot 16.50 uur geschorst.

De **voorzitter**:
Ik heropen de vergadering. Aan de orde is de termijn van het kabinet in het debat over de staat van de rechtsstaat. In eerste termijn hebben wij zo'n 55 interrupties geteld. Het was dus een levendig debat. Dat is altijd mooi. Maar er is ook een klok. Ik zou de leden dus willen voorstellen om in de termijn van het kabinet vijf interrupties toe te staan en dat steeds te doen wanneer een deelantwoord is afgerond door de minister dan wel de staatssecretaris. Ik kijk of u daarmee kunt leven en ik zie dat dat het geval is. Het woord is aan de minister.

Minister **Heerma**:
Voorzitter, dank. Ik zal beginnen met een korte algemene inleiding, die past bij de zwaarte van dit debat. Daarin zal ik een aantal onderwerpen raken die nog niet bedoeld zijn als antwoorden op vragen. Die zal ik vervolgens beantwoorden in drie blokjes. Ik zal zo aangeven welke blokjes dat zijn.

Voorzitter. Het is goed dat wij vandaag met elkaar over dit fundamentele thema spreken, de staat van onze rechtsstaat, ook los van de politieke waan van de dag. Democratie en rechtsstaat zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De heer Van den Brink haalde in zijn termijn Ernst Hirsch Ballin aan. Ernst Hirsch Ballin zegt altijd: democratie en rechtsstaat zijn niet los van elkaar verkrijgbaar. Een rechtsstaat is namelijk niet de tirannie van de meerderheid, maar oog hebben voor de rechten van minderheden. Ook een rechtsstaat zonder oog te hebben voor democratie is onbestaanbaar. Ze houden elkaar in evenwicht. Dat evenwicht komt bijvoorbeeld tot uiting in de door verschillende sprekers aangehaalde scheiding van onze drie staatsmachten. In een volwaardige democratie is het voor iedereen mogelijk om de macht te bekritiseren en om via eerlijke verkiezingen zelf te proberen tot die macht te behoren. Het zijn de randvoorwaarden van de rechtsstaat die dat waarborgen.

Het voortbestaan van onze vrijheid en democratie is niet vanzelfsprekend. Dat is door verschillende sprekers ook in dit debat aangehaald. We moeten de democratie niet alleen verdedigen tegen dreigingen van buitenaf, maar haar ook weerbaarder en levendiger maken. Daarom is in het coalitieakkoord opgenomen dat we het democratisch ethos in de samenleving versterken met de Grondwet als fundament.

Al meer dan twee eeuwen vormt onze Grondwet de basis van ons staatsbestel. Hij regelt procedures en structuren die noodzakelijk zijn voor de werking van onze democratie, met checks-and-balances tussen en binnen de verschillende staatsmachten, en hij formuleert grondrechten van de inwoners van Nederland. De Grondwet geeft op deze manier uitdrukking aan de waarden en grondslagen die we in Nederland in de loop van de tijd essentieel zijn gaan vinden in onze democratische rechtsstaat. Die moeten we stevig met elkaar beschermen en vooral ook koesteren. Helaas leven we ook in een tijd waarin we wereldwijd autocratisering zien. Dat heeft ook z'n uitwerking op Westerse democratieën, die daardoor onder druk kunnen komen te staan. Grillige geopolitiek, ongewenste buitenlandse beïnvloeding en desinformatie zijn aan de orde van de dag en bedreigen daarmee ook de democratische rechtsstaat. Mensen die dagelijks werken in onze democratische rechtsstaat op nationaal, maar zeker ook op lokaal niveau worden in toenemende mate bedreigd en geïntimideerd terwijl zij gewoon hun werk doen ten behoeve van die democratie.

Het is van cruciaal belang dat democratische processen betrouwbaar blijven functioneren met een open publiek debat waarin bewerkingen publiekelijk kunnen worden getoetst en weersproken. Ons democratisch bestel moet transparant, onafhankelijk, integer en bestuurbaar zijn. Bovendien vraagt een weerbare democratische rechtsstaat niet alleen om sterke instituties en goede procedures, maar ook om gelijkwaardige behandeling van iedereen. Mensen moeten volwaardig mee kunnen doen. In die zin ben ik het eens met de heer Sneller dat de rechtsstaat weer echt moet gaan leveren voor mensen, zodat wantrouwen en ondermijning van de rechtsstaat wordt voorkomen.

Deze ambitie en ontwikkelingen vragen om een samenhangende aanpak. De rechtsstaat heeft permanent onderhoud nodig, maar het kabinet vindt dat er iets extra's nodig is. Ik noem een aantal concrete maatregelen waar dit kabinet zich de komende tijd voor inzet. Daar kom ik straks bij vragen uitgebreider op terug. Zo wil het kabinet de onafhankelijkheid van democratische instituties vergroten. We bouwen onder meer checks-and-balances in voor de benoemingsprocedures voor belangrijke instituties, zoals rijksbrede adviescolleges en rechtspraak. Ook voeren we een aantal voorstellen uit die door de staatscommissie onder leiding van de heer Remkes zijn gedaan in het kader van het verbeteren van het parlementair stelsel. Verder wil dit kabinet de transparantie in de politieke besluitvorming verbeteren door een lobbyregister in te voeren dat praktisch en werkbaar is. Daarnaast werkt dit kabinet, zoals door verschillende sprekers in dit debat is aangehaald, aan de aanpassing van het wettelijk kader van het demonstratierecht, zodat dit fundamentele recht wordt beschermd en er tegelijkertijd kan worden opgetreden tegen grootschalige verstoringen van de openbare orde. Bovendien gaat dit kabinet door met een belangrijk reeds ingezet wetstraject, te weten de invoering van de rechterlijke constitutionele toetsing aan de klassieke grondrechten in onze Grondwet en het versterken van de waarborgfunctie in de Algemene wet bestuursrecht.

Voor een aantal van deze voornemens moet ook de Grondwet gewijzigd worden. Ik heb uw Kamer voorafgaand aan dit debat een brief gestuurd over de grondwetswijzigingen die het kabinet op de planning heeft staan. Het wijzigen van de Grondwet is een proces van de lange adem. De Grondwet wijzigen doe je namelijk niet zomaar en dat is ook goed. Die zware wijzigingsprocedure geeft ons democratische bestel extra stabiliteit en weerbaarheid. Tegelijkertijd is onze Grondwet niet in marmer gebeiteld. Het is een wet die je kan wijzigen. Wij vinden dat op een aantal punten nodig en ik hoop dat we de komende tijd verschillende malen met elkaar het debat kunnen voeren over die concrete grondwetswijzigingen.

Tot slot wil ik in mijn introductie graag benadrukken dat wij als bewindspersoon ook in onze houding en gedrag een voorbeeldfunctie te vervullen hebben. Een sterke democratische rechtsstaat bestaat niet alleen bij formele wetten en instituties. Die moet ook gedragen worden door politiek en samenleving mét — dit zeg ik tegen de diverse woordvoerders die daarover begonnen — ruimte voor inbreng vanuit het maatschappelijk middenveld. In mijn derde blokje zal ik daar uitgebreider op terugkomen. Juist wij hebben als

bewindspersoon bij uitstek een verantwoordelijkheid voor het uitdragen van rechtsstatelijke waarden. Daar zullen wij ons binnen het kabinet elke dag voor inzetten. Als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties voel ik het als mijn opdracht om te zorgen dat onze democratische rechtsstaat weerbaar blijft en dat burgers ervaren dat de rechtsstaat er ook voor hen is, en dat hun rechten worden beschermd omdat de dragers van de rechtsstaat elk hun eigen rol kunnen vervullen.

Ik ga nu over naar de beantwoording van de vragen en dat zal ik in drie blokjes doen. Verhoudingen tussen de staatsmacht en de wetgeving is het eerste blokje. Rechtsstatelijke cultuur is het tweede blokje en, speciaal voor de heer Flach, is het maatschappelijk middenveld het derde blokje. De staatssecretaris zal met name ingaan op alle concrete vragen die er zijn gesteld over toegang tot het recht, de sociaaladvocatuur, rechtsbijstand en ik denk nog een aantal vragen specifiek over de rechterlijke macht.

In dit eerste blok ga ik van breed meer toe naar specifieke wetsvoorstellen waarover gesproken is. Ik begin met de vraag die de heer Ellian stelde over het primaat van de politiek. Het primaat van de wetgever veronderstelt dat het aan de democratisch gelegitimeerde wetgever is om de belangrijkste normen te stellen. In onze rechtsstaat houden de staatsmachten elkaar in evenwicht, de checks-and-balances die ik zojuist al noemde. De rechter krijgt vragen voorgelegd die hij van een antwoord zal moeten voorzien. Hij doet dat op basis van geldend nationaal en internationaal recht. Het kan natuurlijk wel zo zijn dat er naar aanleiding van rechterlijke uitspraken hier in het huis wordt gesproken over het kunnen of moeten aanpassen van een wet. Op die manier is de trias politica een dialoog tussen wetgever en rechter.

De heer Ellian vroeg ook of er een reflectie kan worden gegeven op artikel 94 van de Grondwet in relatie tot de constitutionele toetsing. Dat was in een debat met de heer Clemminck. Artikel 94 van de Grondwet regelt dat sommige bepalingen van verdragen, zoals het EVRM, bij de rechter rechtstreeks door burgers kunnen worden ingeroepen. Deze bepaling vervult al decennia een cruciale rol in de rechtsbescherming. Zeker omdat artikel 120 van de Grondwet toetsen aan de Grondwet verbiedt. Het kabinet ziet niets in het schrappen van deze bepaling. Wel brengt het artikel 120 in lijn met artikel 94 door toetsing van wetten aan klassieke grondrechten in de Grondwet op te nemen. Wat het kabinet betreft blijft het bij toetsing aan klassieke grondrechten, want deze lenen zich goed voor het aanbrengen van objectieve maatstaven aan de hand waarvan enerzijds het domein van de politiek en anderzijds het domein van het recht van elkaar kunnen worden onderscheiden. Een verschuiving binnen de trias ten gunste van de rechter is hiermee echter niet aan de orde.

De heer Sneller vroeg heel specifiek wanneer we een vervolgstap kunnen verwachten, hiernaar misschien iets meer uitkijkend dan andere deelnemers aan dit debat, zeg ik terwijl ik naar de heer Clemminck kijk, die ook duidelijk was over zijn appreciatie hiervan. Het kabinet hoopt het grondwetsvoorstel tot invoering van constitutionele toetsing zeer binnenkort en in ieder geval voor de zomer naar de Raad van State van het Koninkrijk te sturen. Vervolgens verwachten we dit najaar een nader rapport te kunnen opstellen en het voorstel daarna in te dienen bij uw Kamer.

Ik haalde zojuist aan dat de heer Clemminck wat minder enthousiast was over dit voorstel. Ik verwacht dat we daar bij de wetsbehandeling uitgebreid met elkaar over zullen spreken. Hij vroeg welk probleem het voorstel tot invoering van constitutionele toetsing oplost. Nederland is het enige land in Europa waarin de rechter wetten niet mag toetsen aan de grondrechten uit de Grondwet. Tegelijkertijd mogen rechters wetten wel toetsen aan mensenrechtenverdragen. Het kabinet wil met het voorstel een einde maken aan deze discrepantie. Daarnaast denkt het kabinet dat dit voorstel op bepaalde onderdelen ook extra rechtsbescherming kan opleveren, bijvoorbeeld op het terrein van vrijheid van meningsuiting en vrijheid van onderwijs. Daarmee bevorderen we de grondwettelijke cultuur.

De heer Clemminck stelde de vraag of ik als minister een voorbeeld kan noemen van een wet die in strijd is met de Grondwet. Het antwoord op die vraag is "nee". Dat zou bij het bekrachtigen van de wetgeving niet passen bij mijn rol als minister. Het grondwetsvoorstel is er juist op gericht om rechters de bevoegdheid te geven om te beoordelen of wetten in strijd zijn met de Grondwet. Overigens komt het niet vaak voor dat rechters wetsbepalingen in strijd achten met grondrechten in verdragen zoals het EVRM. Ik heb geen reden om aan te nemen dat dit zal veranderen als rechters straks mogen toetsen aan grondrechten uit de Grondwet. Wetgeving in Nederland is over het algemeen van hoge kwaliteit. Bij de totstandkoming van wetgeving is het wel zo dat ook het ministerie van BZK een rol speelt om in de beginfase wetten constitutioneel te toetsen. Hoe wetten in individuele gevallen uitpakken, kun je als wetgever niet altijd voorzien. Daarom is het voorstel een waardevolle aanvulling.

De heer Clemminck vroeg ook, verder uiting gevend aan zijn kritische houding, of de minister vindt dat de toetsrol van instanties die reeds wetten aan de Grondwet toetsen, zoals de Raad van State, wordt verzwakt door de invoering van de constitutionele toetsing. Het antwoord daarop is: nee, geenszins. Het voorstel kan deze toetsrol juist versterken. Waar verschillende instituties toetsen aan de Grondwet, kan juist kruisbestuiving plaatsvinden. Bovendien is de toetsrol van de Afdeling advisering van de Raad van State anders dan de toekomstige toetsrol van de rechter. De Afdeling toetst wetsvoorstellen aan de Grondwet en doet dit in abstracto. De rechter toetst straks wetten in concrete gevallen aan de Grondwet.

Mevrouw Bikker vroeg welke waarde het kabinet hecht aan sociale grondrechten. Onze Grondwet kent inderdaad klassieke en sociale grondrechten. In het algemeen geldt dat sociale grondrechten niet afdwingbaar zijn bij de rechter. Dat betekent echter niet dat ze geen knip voor de neus waard zijn. Dat beeld moet ik echt bestrijden. De Staat is eraan gebonden zich daadwerkelijk in te spannen om deze rechten te verwezenlijken. Het kabinet neemt deze opdracht ook serieus, in het bijzonder als wetgever. Zo worden sociale grondrechten ook betrokken bij de interne toets die het ministerie van BZK uitvoert op wetsvoorstellen en beleidsvoornemens.

Mevrouw Bikker vroeg ook of het kabinet een voortdurende uitbreiding van grondrechten ziet en of hier sprake is van een paradox. Zij refereerde aan een box 3-uitspraak. De Hoge Raad heeft in de uitvraag die mevrouw Bikker aanhaalt, geoordeeld dat er sprake was van een situatie die

binnen de reikwijdte van het eigendomsrecht valt. Het gaat daarbij om de interpretatie van een bestaand grondrecht en er is geen sprake van een nieuw grondrecht. Het interpreteren en toepassen van grondrechten valt binnen de bevoegdheid van de rechter. Ook dat is onderdeel van de rechtsstaat. Het kabinet ziet hierin dus geen paradox.

De heer Sneller, maar ook mevrouw Abdi, hadden vragen over de waarborgfunctie in de Algemene wet bestuursrecht. Het kabinet vindt de lessen uit de kinderopvangtoeslagaffaire en de parlementaire enquêtecommissie Fraudebeleid en Dienstverlening van groot belang. Daarom is in het coalitieakkoord opgenomen dat we doorgaan met het voorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb. Dat voorstel draagt bij aan de noodzakelijke cultuurverandering bij de overheid en hopelijk ook aan het herstel van vertrouwen van de burger in de overheid. We werken nu aan een aangepast voorstel, waarbij we bezien hoe we deze doelen het beste kunnen realiseren. We hopen u daar zo spoedig mogelijk in een brief over te informeren. De vraag was: kunt u ons nu al informeren over de voortgang van het wetsvoorstel? Ik heb gisteren per brief laten weten dat het niet is gelukt om, conform het verzoek voorafgaand aan dit debat, de Kamer te informeren over de voortgang. De uitvoeringstoetsen en de adviezen uit de consultatie geven aanleiding het wetsvoorstel op belangrijke onderdelen te bezien en te herzien. Het wetsvoorstel zal meer rekening moeten houden met wat organisaties in de uitvoering kunnen realiseren. We zullen uw Kamer zo spoedig mogelijk via een brief informeren over de voortgang.

Mevrouw Abdi vroeg naar de uitwerking van het vergisrecht. In het coalitieakkoord staat dat we het recht op vergissen gaan verankeren. Ik werk op dit moment samen met de staatssecretaris van JenV aan de invulling van deze afspraak. We zullen uw Kamer na de zomer hierover informeren. Dan zullen we ook ingaan op verschillende opties. Ik weet dat er in uw Kamer al eerder over verschillende opties is gesproken. Die nemen we daarin mee.

Mevrouw Dobbe van de SP vroeg specifiek naar het demonstratierecht en het WODC-onderzoek. Ook hiervoor geldt dat we begin juni een brief hebben gestuurd. Die loopt vooruit op een debat dat wij op 10 september voeren met de minister van Justitie over de voorstellen die wij doen voor het demonstratierecht. Ik zal de vraag die hier gesteld is, beantwoorden. De hoofdconclusie van het WODC-onderzoek is dat er geen ingrijpende wijzigingen noodzakelijk zijn in het wettelijk kader van het demonstratierecht. Het kabinet onderschrijft die conclusie. Tegelijkertijd heeft het WODC suggesties gedaan om met specifieke aanpassingen de in de wet bestaande knelpunten in de praktijk te verhelpen. Twee van die aanbevelingen zien toe op de bevoegdheden van de burgemeester. De ene is het verplaatsen van demonstranten. De andere is het opnemen van noodbevoegdheden in de Wet openbare manifestaties. In onze brief van 3 juni hebben wij aangekondigd om een nieuwe bevoegdheid te creëren voor bestuurlijk verplaatsen en de mogelijkheid om een noodbevoegdheid te verkennen. Beide voorstellen passen goed bij de aanbevelingen uit het WODC-onderzoek.

Dit is de beantwoording van het eerste blokje.

De **voorzitter**:
U vervolgt. O, toch niet. Mevrouw Van der Plas heeft een interruptie.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
De minister hoorde ik zeggen dat hij het vertrouwen in de overheid wil herstellen. Ik heb straks een heel betoog gehouden. Ik weet niet in hoeverre daar specifiek op wordt ingegaan. Ik vraag mij af hoe de minister dat vertrouwen gaat herstellen bij boeren, bij pelsdierhouders en bij vuurwerkondernemers.

Minister **Heerma**:
Wat ik kan zeggen, is dat ik de beantwoording van de vragen die mevrouw Van der Plas stelde, in mijn tweede blokje meeneem. Of dat voor haar voldoende is, kan zij op dat moment beoordelen. Het was niet mijn bedoeling om die al afgedaan te hebben in het eerste blokje.

Verschillende fracties, waaronder JA21, de SGP en het CDA, spraken over wat de politieke ruimte is binnen de rechtsstaat: is er ruimte om schurende voorstellen te doen? Verschillende fracties gaven een recensie over de stoplichtmethode. Het waren volgens mij geen rode kaarten, maar het ging om groen, oranje en rood, als ik het me niet verkeerd herinner van de NOvA. Daar werden verschillende recensies over gegeven. Ik wil benadrukken dat Kamerleden veel ruimte hebben om politieke voorstellen te doen. Daarmee kunnen zij invulling geven aan een van de staatsmachten. Er ligt echt een macht in dit huis, bijvoorbeeld om wetten te wijzigen of in te trekken en zelfs om verdragen op te zeggen. Als de reactie daarop is dat een voorstel schuurt met de rechtsstaat, leidt dat niet meteen tot inflatie van de rechtsstaat.

De balans hierin vind ik heel belangrijk. Dat betekent enerzijds dat je voorzichtig moet omgaan met het rechtsstaatargument. Dat moet zorgvuldig gewogen worden. Anderzijds geldt ook dat je, als je in de politiek een voorstel doet, open moet staan voor kritiek die daarop komt. Ik pak even het demonstratierecht. Als je kijkt naar de wetsvoorstellen die in consultatie zijn, zie je dat daar een stevige reactie op komt. Volgens mij is daar in de hoorzittingen die de Kamer organiseert, de rondetafelgesprekken, veelvuldig uiting aan gegeven. Dat is onderdeel van het democratisch proces. Daar moet ruimte voor zijn en daar zullen wij in het debat over het demonstratierecht waarschijnlijk uitgebreid met elkaar over spreken.

Een democratie is niet alleen dat een meerderheid beslist en dat we het dan dus zo doen. Een politieke meerderheid moet ook altijd rekening houden met de rechten van minderheden. Anders krijg je de tirannie van de meerderheid. Ik zie dit dus ook als onderdeel van het debat. Het werpt de vraag op of een voorstel voldoet aan de hoge rechtsnormen, zoals de Grondwet en verdragen. Dat is een vraag die de wetgever zichzelf ook moeten willen stellen; hij moet ook zichzelf die spiegel willen voorhouden.

De bescherming van grondrechten is daarbij een belangrijk fundament. Die grondrechten zijn meestal niet absoluut. Beperkingen van grondrechten zijn toegestaan in een rechtsstaat, voor zover de Grondwet en verdragen daar zelf de ruimte voor bieden. Zo moet een beperking proportioneel en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving.

Ik waardeer het dat een belangrijk instituut als de Nederlandse orde van advocaten betrokkenheid toont bij de democratische rechtsstaat. Ik vind het belangrijk dat op deze manier een open debat kan worden gevoerd over politieke ruimte binnen de grenzen van de rechtsstaat. In de aanloop naar verkiezingen kan zo'n rapport daarbij van toegevoegde waarde zijn, maar ik vind het wel belangrijk dat we daarin met elkaar een goede balans vinden. Dat betekent aan de ene kant dat de rechtsstaattoets niet te snel politieke voorstellen moet diskwalificeren, en aan de andere kant dat politieke partijen open moeten staan voor kritiek en reflectie op hun voorstellen.

De heer Van den Brink haalde aan het slot van zijn betoog de intimidatie en bedreiging van politici aan. Hij vroeg wat wij eraan doen om die effectiever tegen te gaan. Dit is een onderwerp waarover we de laatste maanden in dit huis helaas meerdere keren hebben moeten spreken. We mogen niet normaal gaan vinden wat niet normaal is. De democratische besluitvorming mag onder geen enkel beding onder oneigenlijke druk komen te staan. Je veilig voelen als politieke ambtsdrager, zeker lokaal, in je eigen woonomgeving, is daar een onderdeel van. Het bewaken van de grenzen van de democratische rechtsstaat is een gezamenlijke verantwoordelijkheid, wat van ons allen vraagt om ons er continu over uit te spreken als de grenzen worden overschreden.

Naast normering zijn ook maatregelen nodig. Via het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid kunnen decentrale bestuurders en volksvertegenwoordigers op kosten van mijn ministerie een veiligheidsscan krijgen. Een veiligheidsadviseur geeft concrete adviezen, waarmee ze hun veiligheid en weerbaarheid kunnen vergroten. Er is ruimte voor maatwerk in deze adviezen. In deze scans wordt expliciet ook het digitale domein meegenomen.

Op het gebied van online agressie heeft mijn ministerie vorig najaar het Steunpakket tegen online agressie en intimidatie gepubliceerd, met tips over hoe om te gaan met online agressie.

Maar we moeten ook de daders beter in beeld krijgen. Dit voorjaar nam uw Kamer tijdens de behandeling van de BZK-begroting een amendement aan van het lid Huizenga van D66, waarin werd opgeroepen tot onderzoek naar daderprofielen van online agressie en bedreiging van lokale politici. Ik verwacht dit onderzoek begin 2027 gereed te hebben.

Het publiceren van iemands persoonsgegevens met de intentie om te intimideren, "doxing" genaamd, is strafbaar vanaf 1 januari 2024. We roepen als kabinet iedereen altijd op om hier aangifte van te doen. De minister van Justitie en Veiligheid en ikzelf hebben doorlopend overleg met politie en Openbaar Ministerie over de verbetering van het aangifteproces. Slachtoffers kunnen gericht hulp krijgen om hun gegevens weer te laten verwijderen, bijvoorbeeld via de hulplijn Offlimits, of op bevel van de officier van justitie.

Mevrouw Bikker sprak over de bedreigingen van buitenaf en desinformatie. Ik mijn inleiding heb ik daar al iets over gezegd. Zij verwees daarbij ook al naar de staatscommissie parlementair stelsel, die daar ook het nodige over gezegd heeft. Over buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging in Nederland ben ik erg bezorgd. Daarom richt ik mij op de versterking van de weerbaarheid van democratische instituties en werk ik samen met de staatssecretaris van EZK, de staatssecretaris van Digitale Zaken.

Specifiek werk ik aan de oprichting van een organisatie die buitenlandse informatie, manipulatie en inmenging kan detecteren, FIMI. Dat doe ik samen met het ministerie van Buitenlandse Zaken, de NCTV en het ministerie van Defensie. Hiervoor is wetgeving nodig. Het wetsvoorstel hiervoor beoog ik dit najaar, na de zomer, in consultatie te brengen. Totdat deze FIMI-detectieorganisatie gereed is, creëer ik zicht op buitenlandse beïnvloedingscampagnes tijdens verkiezingen met een FIMI-pilot, die al is gaan draaien. Ik zal hier overigens ook op terugkomen in de brief die ik al eerder heb aangekondigd, over de evaluatie van de laatste gemeenteraadsverkiezingen.

Ik blijf mij ook inzetten voor de preventieve aanpak van desinformatie. Zo zet ik mij in voor mediawijsheid en blijf ik investeren in onafhankelijk onderzoek. Zoals aangekondigd in mijn beleidsbrief, werk ik aan een samenhangende aanpak ten aanzien van de democratische rechtsstaat. Ik zal daar nader op ingaan in de brief over de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen, die door alle onderwerpen die door uw Kamer genoemd zijn, eigenlijk al half het karakter heeft van een brief die gaat over de bescherming van de democratische rechtsstaat. Ik ben voornemens om deze brief voor de zomer uw kant op te sturen, dus dat is snel.

Zal ik het blokje afmaken, voorzitter?

De **voorzitter**:
Zeker, ja.

Minister **Heerma**:
Dan kom ik bij de vragen van mevrouw Van der Plas. Wij moeten de beginselen van de democratische rechtsstaat respecteren als we hier samen nieuwe wetten maken en ook als we die als overheid uitvoeren, zonder onderscheid des persoons. Ik ben het eens met mevrouw Van der Plas dat die rechtsstaat niet alleen op papier moet kloppen. Wetgeving moet ook goed uitvoerbaar zijn en werken in de praktijk, juist voor burgers. Ook moet wetgeving voldoende bestendig zijn, met het oog op rechtszekerheid, en niet bij het minste of geringste wijzigen. In algemene zin onderschrijf ik dus het betoog van mevrouw Van der Plas. Ik kan hier nu heel moeilijk specifiek ingaan op de situatie van pelsdierhouders en vuurwerkondernemers. Dat zijn onderwerpen die door andere bewindslieden uit het kabinet worden behartigd en waar veelvuldig met hen het debat over is gevoerd en, zo verwacht ik, zal worden gevoerd.

Ik kan wel het volgende zeggen. In de minsterraad is het mijn rol om mij hard te maken voor de Grondwet en de grondrechten van iedereen. Mijn departement verricht daarom een constitutionele toets met betrekking tot voorstellen die raken aan grondwettelijke rechten en vrijheden van burgers. De staatssecretaris van Justitie maakt zich binnen het kabinet hard voor het belang van rechtsbescherming. Dat zijn bestaande waarborgen. Om dit stelsel verder te versterken komen wij met een voorstel om rechters de bevoegdheid te geven om wetten aan de klassieke grond-

rechten uit hoofdstuk 1 van de Grondwet te toetsen. Ik wijs op artikel 120.

Mevrouw Van der Plas had een tweetal specifieke vragen die zij daaraan toevoegde. Een daarvan ging over het recht op privacy en veiligheid in het kader van de Woo. Zij had het over het woonadres van boeren en vroeg of ik hierop kan reflecteren. Ik wil mij aansluiten bij de woorden van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in het commissiedebat Wet open overheid van afgelopen 11 juni. Ik heb begrip voor de zorgen van agrariërs ten aanzien van de openbaarmaking van emissiegegevens. Dit vraagstuk wordt meegenomen in de wetsevaluatie. Tegelijkertijd zijn er op internationaal niveau afspraken gemaakt over de openbaarmaking van emissiegegevens, zoals de staatssecretaris heeft aangegeven in de Kamerbrief over emissiegegevens. Er is geen ruimte om de persoonlijke levenssfeer mee te laten wegen op basis van die regels bij de openbaarmaking van emissiegegevens. Wel is het zo dat de minister van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur op dit moment samen met de minister van Justitie en Veiligheid werkt aan een onderzoek naar de sociale veiligheid van agrariërs.

Mevrouw Van der Plas vroeg mij ten slotte of ik kan toezeggen dat er binnen vier weken na de publicatie van het Ombudsmanrapport naar aanleiding van overheidshandelen richting boeren een kabinetsreactie komt. De Nationale ombudsman onderzoekt of de overheid de afgelopen tien jaar betrouwbaar heeft gehandeld richting boeren. De Ombudsman is van plan om dit rapport in het vierde kwartaal uit te brengen. Ik begrijp de wens van mevrouw Van der Plas om dan snel een reactie van het kabinet te krijgen, maar ik moet ook eerlijk zeggen dat een goede reactie soms wat meer tijd kan vergen. Ik wil hier wel toezeggen aan mevrouw Van der Plas dat ik haar wens expliciet door zal geven aan mijn collega van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur.

De heer Van Baarle ging expliciet in op het vraagstuk van discriminatie. Ik herkende veel van zijn betoog uit het commissiedebat over racisme en discriminatie, dat we hebben gevoerd. Ik ben het eens met de heer Van Baarle dat discriminatie door de overheid de kern van de rechtsstaat raakt. Juist bij de overheid, als de hoeder van artikel 1 van de Grondwet, moeten we alert zijn op discriminatie in al haar vormen.

Ik zie voor de komende jaren drie prioritaire thema's voor de aanpak van discriminatie: het aanpakken van discriminatie door de overheid, het melden van discriminatie en het versterken van de antidiscriminatievoorziening, en het tot stand brengen van een nieuwe rijksbrede aanpak van discriminatie, gevraagd via een aangenomen motie van de fractie van DENK bij het debat over de regeringsverklaring. Ik doe dit onder andere door te werken aan de uitbreiding van de Algemene wet gelijke behandeling met eenzijdig overheidshandelen, door het onderbrengen van de antidiscriminatievoorziening in een landelijke onafhankelijke stichting en door aan de slag te gaan met de discriminatietoets. De nieuwe rijksbrede aanpak tegen discriminatie en racisme zal onder coördinatie van mijn ministerie worden opgesteld. Hierin zullen diverse acties om discriminatie aan te pakken van de verschillende departementen samenkomen.

De Groep Markuszower, mevrouw Schilder, stelde dat de werkelijke macht zich verplaatst van gekozen politici naar topambtenaren. Ik wil toch afstand nemen van deze stelling dat de macht zich zou verplaatsen naar topambtenaren. Ik zie hiervoor geen enkel bewijs. Ambtenaren hebben een adviserende en uitvoerende rol. De politieke besluiten worden genomen door het kabinet, en wij leggen daarover verantwoording af in uw Kamer.

Ook vroeg mevrouw Schilder of het onrechtsstatelijk is om als kabinet adviezen van de Raad van State naast je neer te leggen. Mevrouw Schilder stelt dus een vraag over de omgang met adviezen van de Raad van State. Adviezen van instituten als de Raad van State moeten we heel serieus nemen. Dat betekent dat we vanuit het kabinet altijd inhoudelijk ingaan op kritiek. Maar er bestaat geen plicht om het advies te volgen; het is aan de politiek om een advies te wegen en daarna een besluit te nemen.

Ik ben bijna aan het einde van dit blok. Mevrouw Dobbe van de SP vroeg naar de stand van zaken van de opvolging van de Staatscommissie rechtsstaat. Dit kabinet vindt het versterken van de democratische rechtsstaat van groot belang. Daarom zijn een flink aantal maatregelen opgenomen in het coalitieakkoord om de democratische rechtsstaat te versterken. Dan moet u bijvoorbeeld denken aan het versterken van de rechtsstatelijke cultuur. Voorbeelden zijn dat we het jaarlijkse debat over de staat van de rechtsstaat, het debat waar we nu in zitten, voeren. Ik wil de Kamer dan ook bedanken voor het initiatief dat we het hier vandaag over hebben. Een ander voorbeeld zijn de opleidingen over rechtsstatelijkheid voor topambtenaren. Verder komen er vandaag ook een aantal voorstellen voorbij die we doen in het kader van de democratische rechtsstaat, zoals het voorstel voor constitutionele toetsing, zoals geadviseerd door de staatscommissie. Ook moet u denken aan maatregelen van de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid om de toegang tot het recht te verbeteren, waarover zij straks spreekt. Ook op dat thema zijn aanbevelingen gedaan door de staatscommissie, waar wij mee aan de slag zijn. Vanzelfsprekend zal ik in dat kader uw Kamer op de hoogte houden van relevante ontwikkelingen op de maatregelen. Ik ga ervan uit dat andere bewindslieden dat ook zullen doen op hun portefeuilles.

De **voorzitter**:
Meneer Ellian, meneer Van Baarle en dan meneer Bosma.

De heer **Ellian** (VVD):
Ik ben mijn vraag niet vergeten, meneer Bosma. Even terug naar de advocaten. Ik zal proberen het kort te houden. De minister zegt: de advocaten mogen de grenzen van de rechtsstaat aangeven. Maar dan houd ik de minister de laatste memo van de commissie rechtsstatelijkheid van de NOvA voor. Rood: VVD 9 keer, JA21 18 keer, PVV 23 keer, BBB 12 keer. Dit zijn meningen. Recht is niet zwart-wit. Ik zou toch graag van het kabinet willen horen: "Als de orde van advocaten een mening heeft; gefeliciteerd. Dan nemen wij er kennis van en dan mogen wij ook een mening hebben." Maar het wordt gepresenteerd als "wij zéggen dat deze partijen onrechtsstatelijk zijn", en dat is iets anders dan wat de minister nu zegt. Kan hij daar nader op ingaan?

Minister **Heerma**:

Wat ik heb proberen te schetsen … Sowieso vind ik het niet mijn plek om hier in vak K recensies te geven — in verkiezingen worden er heel veel stemwijzers gemaakt en appreciaties gegeven — op de orde van advocaten. Dat hebben partijen in uw Kamer wel gedaan, en dat staat partijen in uw Kamer ook vrij. Wat ik heb geprobeerd, is schetsen dat er in het debat over die rechtsstatelijkheid een balans moet zijn tussen daar terughoudend mee omgaan, omdat je ook het politieke debat niet moet smoren door constant elk voorstel, elke grondwetswijziging — ik heb het demonstratierecht als voorbeeld genoemd — als onrechtsstatelijk af te doen en tegelijkertijd het besef dat bij de rol die de Kamer heeft en de grote ruimte die er is om wetten te maken, standpunten in te nemen, ook kritiek en reflectie in het publieke debat hoort.

De heer **Ellian** (VVD):
Dat is heel fijn. Dank. Ik vind het een prettige beschouwing van het kabinet. Dan heb ik toch nog een vraag. Er is een stelselverantwoordelijkheid voor de orde van advocaten. Ik zou het prettig vinden als dit ook richting de orde van advocaten wordt gezegd, want het beïnvloedt allerlei debatten. Dus ik zou het fijn vinden als dit ook een keer wordt overgebracht, ook in de relatie tussen de Kamer en de orde van advocaten.

Minister **Heerma**:
Ik weet niet precies wat de heer Ellian van mij vraagt, maar in mijn laatste blokje ga ik in op de discussie over het maatschappelijk middenveld. In het maatschappelijk middenveld is, als je het over macht en tegenmacht hebt, ook veel ruimte voor dit debat. Ik probeer de balans hier heel duidelijk aan te brengen en ik benadruk nogmaals dat ik het niet mijn taak vind om hier de orde van advocaten te recenseren. Ik denk echt dat ook in de Kamer die balans er moet zijn. Ik snap dat partijen zeggen: wij moeten de ruimte hebben om voorstellen te doen. We weten allemaal dat die ruimte groot is. Ik pak even een onderwerp waar heel veel discussie over is en waar wij zelf als kabinet voorstellen voor doen, namelijk het demonstratierecht. Daar is ook in de rondetafelgesprekken kritiek op geleverd vanuit dat rechtsstatelijke perspectief. Daarover moeten wij het debat met elkaar kunnen voeren.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Ik heb een interruptie op het kopje discriminatie dat de minister heeft aangehaald in zijn beantwoording, over die rijksbrede aanpak die er naar aanleiding van onze motie gaat komen. Ik was even benieuwd naar het proces. Wanneer verwacht de minister met die rijksbrede aanpak te kunnen komen? Dat hoeft van mij niet met stoom en kokend water. Ik heb liever een goed plan dan dat we heel erg snel al iets hebben. Hoe ziet de minister het proces voor zich? Kunnen we de aanzet tot dat plan nog bespreken als Kamer? Kan hij daar iets meer over zeggen?

Minister **Heerma**:
Ik moet nu ook even graven. Ik meen dat ik u in een eerder debat heb toegezegd dat ik na de zomer met een plan kom. Ik ga het heel even checken. Mogelijk kan ik er in tweede termijn nog iets over zeggen. Ik heb aangegeven dat ik daar na de zomer mee kom en vanzelfsprekend kan de Kamer daar vervolgens het debat over voeren.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Ik denk dat het voor het proces wel goed is als het kabinet voordat het definitieve plan er ligt de contouren schetst van waar het naartoe wil, zodat we als Kamer nog wat kunnen vinden voordat zo'n plan definitief gemaakt wordt. Dat zou mijn oproep dan ook zijn.

Dan speelt natuurlijk ook nog de discussie over discriminatie door de overheid. De minister haalde het van toepassing verklaren van de Algemene wet gelijke behandeling op de overheid aan.

Minister **Heerma**:
Eenzijdig overheidshandelen, ja.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Het is zeer goed dat dat gedaan wordt. Wanneer gaat de minister komen met de reactie op het rapport van de Staatscommissie tegen Discriminatie en Racisme en kunnen we daarin ook een plan verwachten waarin de regering onder coördinatie van deze minister ook echt aanvullende stappen gaat zetten om die discriminatie door de overheid tegen te gaan?

Minister **Heerma**:
Ik heb bij de aanbieding van het rapport van de staatscommissie gezegd dat het een omvangrijk rapport is en dat het echt tijd vergt om daar een zorgvuldige reactie op te geven en dat we met een aantal zaken die door de staatscommissie door de jaren heen zijn geadviseerd ook al aan de slag zijn. Daar heb ik ook de discriminatietoets bij genoemd. Ik heb ook gehoord wat de heer Van Baarle daarover gezegd heeft in zijn termijn. We hebben hier, met permissie, een heel uitgebreid debat over gevoerd tijdens het commissiedebat. We hebben een tweeminutendebat gehad, heel recent nog. Daarin zijn ook moties ingediend en er zijn moties aangenomen. We gaan daar ook naar aanleiding van de rijksbrede aanpak en het vervolg van de voorstellen echt nog uitgebreid het debat over voeren met elkaar.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Tot slot, voorzitter. Het klopt inderdaad dat we hier inhoudelijke debatten over gevoerd hebben. Kunnen we nou verwachten dat de regering in reactie op dat rapport van de staatcommissie gewoon met één rijksbreed alles omvattend plan komt onder coördinatie van deze minister met nieuwe maatregelen om discriminatie door de overheid te voorkomen? Daar ben ik naar op zoek, naar een nieuwe aanpak: niet alleen discriminatie in de samenleving, maar ook discriminatie door de overheid.

Minister **Heerma**:
We zetten al stappen wat betreft discriminatie door de overheid en het eenzijdige overheidshandelen. Dat heb ik aangegeven. Ik geef aan dat we ons zorgvuldig gaan buigen over de reactie op de staatscommissie en dat we daarmee komen. Ik kan nu niet alvast zeggen wat daarin komt te staan. Ik wil u toezeggen dat we na de zomer een tijdlijn zullen geven over het rijksbrede programma, zodat u daar als Kamer iets over kan vinden, en dat er samenhang zal zijn tussen het advies van de staatscommissie en de rijksbrede aanpak.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
De minister zei in zijn inleiding iets over benoemingsprocedures die transparanter moeten. Hij had het ook even over de Raad van State. Daar sloeg ik op aan. De benoeming van de topman van de Raad van State, de vicepresident, komt voort uit de boezem van het kabinet. Die benoeming kent bijzonder weinig transparantie en geen rol van de Tweede Kamer. De minister van Binnenlandse Zaken speelt daar een grote rol in, want die doet de voordracht. Het gaat natuurlijk op koninklijk besluit, een KB. De huidige topman van de Raad van State, de vicepresident, is een vooraanstaand D66-politicus, Thom de Graaf. Die is benoemd door een minister van D66. Een D66-minister draagt dus een D66'er voor. Nu hebben we een minister van Binnenlandse Zaken van CDA-huize. En wie draagt hij voor? Iemand van CDA-huize. Draagt dat nou bij aan het aanzien van de Raad van State?

Minister **Heerma**:
Ik denk dat hierbij geldt: the proof of the pudding is in the eating. Ik denk dat wij met elkaar zullen zien hoe de nieuwe vicevoorzitter van de Raad van State zijn rol invult. Ik kan alleen maar zeggen dat deze procedure heel zorgvuldig is geweest, dat de beste kandidaat deze functie gaat doen en dat het niks met partijkleur te maken heeft.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Het is een uitstekend politicus. We kennen hem allemaal heel goed. Het is een integer man. Maar nogmaals, een D66'er draagt een D66'er voor en een CDA'er draagt een CDA'er voor. Is dat nou zo handig?

Minister **Heerma**:
In een zorgvuldig gevoerde procedure komt de beste kandidaat naar voren. Partijkleur is dan niet een reden om iemand niet te benoemen als hij de beste kandidaat is.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Nee, maar dat was niet mijn vraag. Is het handig? Draagt het bij aan het aanzien van de Raad van State? Het is niet zomaar een orgaan. Wij als Tweede Kamer lezen de meningen van de Raad van State zeer zorgvuldig. We slaan het hoog aan. Dat er dan twee keer achter elkaar een benoeming is van dezelfde partij, draagt toch niet bij aan het aanzien van de Raad van State?

Minister **Heerma**:
Er is een zeer zorgvuldige procedure gevolgd, waarbij ook de minister van JenV en het ministerie van Algemene Zaken betrokken zijn. Daar is de beste kandidaat uitgekomen.

De heer **Flach** (SGP):
Ik wil even terug naar een deel eerder in dit blokje. Dat ging over de rechtsstaattoets en de constitutionele toetsing. Tegelijkertijd zei de minister ook: "Grondrechten zijn niet" — hoe zei hij dat? — "wiskundig." Er zit altijd een stevige mate van interpretatie in. Maar ze hebben wel heel vaak een stevige impact op voorstellen zoals ze er liggen. Vaak is het gewoon gedaan met een voorstel als je een oordeel krijgt van de Raad van State waarin wordt gezegd dat het voorstel niet voldoet aan de Grondwet. De Grondwet is echter geen gestold recht. Het is door de jaren heen ontwikkeld. Hoe voorkomen we dat het de functie krijgt van een soort verstikkend recht? Dat is mijn vraag aan de minister.

Minister **Heerma**:
Ik heb in mijn inleiding aangegeven dat de Grondwet niet in marmer is gegoten. De brief die ik begin deze week naar de Kamer stuurde, geeft aan op welke onderdelen het kabinet voornemens is om voorstellen te doen om de Grondwet te wijzigen, of welke voorstellen daarover deels al bij de Kamers liggen. Ik heb in mijn antwoord op de vraag van de heer Clemminck proberen aan te geven dat die balans er moet zijn. Het politieke debat moet niet gesmoord worden door te snel te roepen dat iets niet rechtsstatelijk is. Tegelijkertijd moet er ook aan de kant van zowel het kabinet als de Kamer de ruimte zijn om, als er signalen vanuit het brede maatschappelijk middenveld komen, open te staan voor die geluiden. In die balans heb ik proberen te antwoorden. Ik zie dus ook wat de heer Flach zegt. Ik heb dat ook proberen aan te geven met mijn antwoord.

De heer **Flach** (SGP):
Is er op dit moment in de ogen van de minister dan sprake van een probleem? We hebben dan geen constitutioneel hof, zoals veel andere landen wel hebben — dat is overigens niet het beste argument — maar ook het parlement doet hier als het goed is aan constitutionele toetsing. Is er dan nu daadwerkelijk een geconstateerd probleem? Moeten we dat verder inrichten?

Minister **Heerma**:
Ik heb in antwoord op de vraag van de heer Clemminck aangegeven waarom ik het zie als een verbetering. Nu gaat de heer Clemminck vast verwijzen naar de heer Buma. Dat was in 2004, geloof ik. Toen was ik misschien écht nog geen Kamerlid! Ik was toen nog best jong — inmiddels niet meer! Ik en het kabinet zien wel degelijk meerwaarde aan het voorstel om constitutionele toetsing op de klassieke grondrechten mogelijk te maken. Dat is ook in lijn met het advies van de staatscommissie. Daar zullen we bij de behandeling van dit wetsvoorstel het debat nog wel verder over voeren met elkaar, ook met de heer Flach.

De heer **Clemminck** (JA21):
Ik heb een vraag gesteld waar nog geen antwoord op is gekomen. Misschien komt dat nog. Hij ging over het jaarverslag van de Raad van State en het intergenerationeel beleid. De Raad van State zei: de besluitvormers van nu — dat zijn wij — moeten ook ruimte overlaten voor toekomstige generaties om nog eigen keuzes te kunnen maken. In reflectie daarop vroeg ik in hoeverre dat betekent dat we hier in deze Kamer niet alles in juridische zin moeten dichttimmeren. Dan gaat het om jurisprudentie, maar bijvoorbeeld ook om internationale verdragen.

Minister **Heerma**:
Mag ik de heer Clemminck toezeggen dat ik daar in tweede termijn op terugkom? Ja, zie ik.

De heer **Van Meijeren** (FVD):

De minister gaf aan dat er wat hem betreft soms wel wat terughoudender gebruikgemaakt zou mogen worden van het rechtsstaatargument in discussies over bepaalde beleidsvoorstellen of ideeën. Tegelijkertijd neem ik juist waar dat dit begrip, dat door de wetgever niet is gedefinieerd, door de AIVD, die onder verantwoordelijkheid van deze minister de wettelijke taak heeft om onderzoek te verrichten naar personen of organisaties die een gevaar vormen voor de democratische rechtsorde, zeer ruim wordt uitgelegd. Daarbij zegt de AIVD: vertrouwen is het fundament van de democratische rechtsorde. Doordat dit zo wordt uitgelegd, kunnen personen of organisaties die de overheid of democratische instituties wantrouwen, onderzoeksobject worden van de AIVD. Hoe beoordeelt de minister deze interpretatie van de AIVD, en daarmee van hemzelf?

Minister **Heerma**:
De AIVD is juist zeer terughoudend in het openbare debat. Dat past ook bij de rol van de veiligheidsdienst. Er vindt in het parlement begin september altijd een openbaar debat plaats over het jaarverslag van de AIVD. Ik denk dat het heel goed is om dat debat dan met elkaar te voeren.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De AIVD is allesbehalve terughoudend. In diverse publicaties geeft de AIVD aan dat het verspreiden van de boodschap dat je de overheid of bepaalde instituties niet kunt vertrouwen, een ondermijnende activiteit is. Daarmee wordt wantrouwen dus verdacht gemaakt, terwijl die hele rechtsstaat juist bedoeld is om dat wantrouwen te faciliteren. We hebben toch geen machtenscheiding, grondrechten en een onafhankelijke rechter omdat we de overheid vertrouwen? Nee, die wantrouwen we. Het is bizar dat er nu van overheidswege door de zittende macht bepaald wordt welke ideeën en welke voorstellen waar of niet waar zijn, welke wel en welke niet een bedreiging zijn voor de democratische rechtsorde, en welke wel en welke niet bestreden moeten worden. Deelt de minister deze zorgen?

Minister **Heerma**:
Ik zou willen zeggen dat de scheiding der machten, onze trias politica, juist dient om vertrouwen te kunnen hebben. Die heeft niet tot doel om wantrouwen voort te brengen. Die analyse deel ik dus gewoon niet. Uiteindelijk zijn de waarborgen van onze democratische rechtsstaat er juist om vertrouwen mogelijk te maken.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Dan zou ik toch willen vragen hoe de minister het nu beoordeelt dat de AIVD het verspreiden van de boodschap dat je de overheid niet kunt vertrouwen, ziet als een bedreiging voor de democratische rechtsorde. Daar heb ik nog geen concreet antwoord op gehad. Dat de AIVD dat zo ziet, past ook in zijn definitie. Personen of organisaties die "complottheorieën" verspreiden, zoals de AIVD ze noemt, of die twijfel zaaien over de wetenschap, staan allemaal op de radar van de AIVD. Dat vind ik zeer problematisch. Kan de minister nu aangeven hoe hij dit beschouwt? Ik heb een motie in voorbereiding om deze praktijk te stoppen. Die motie zegt dat de AIVD zich moet focussen op organisaties die daadwerkelijk de rechtsstaat zouden willen afschaffen, maar zich niet moet mengen in dit soort politieke kwesties, en zeker niet moet aangeven wat waar of niet waar is, zoals de AIVD ook doet over diverse theorieën.

Minister **Heerma**:
Ik wacht de motie van Forum voor Democratie af. De AIVD waarschuwt in algemene zin voor extremistische narratieven. Dat is ook een wettelijke taak van de AIVD.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Dat klopt, maar dat neemt niet weg dat de AIVD eigenstandig heeft besloten om die wettelijke term "democratische rechtsorde" die niet nader wordt gedefinieerd, zo te interpreteren dat "vertrouwen tussen burgers en overheid" — zo staat het er echt — ineens het fundament ervan is. Dat heeft het logische gevolg dat wantrouwen verdacht wordt gemaakt. Dat is mijn punt. Daar krijg ik maar geen inhoudelijke reactie op, waardoor deze praktijk blijft bestaan en personen of organisaties die niets strafbaars doen, nu worden aangemerkt als gevaarlijke dissidenten met wie je geen debat aangaat, die gecensureerd moeten worden, die politiek vervolgd moeten worden. Dat vind ik een hele zorgelijke ontwikkeling.

Minister **Heerma**:
Ik heb geen vraag gehoord. Ik wacht de motie af. Zoals ik in het begin ook al zei, is er op 3 september een debat over het jaarverslag van de AIVD.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Deze minister is de hoeder van de Grondwet en de hoeder van grondrechten. Hoe kijkt de minister nou aan tegen het volgende? Pelsdierhouders werd in 2020 verteld dat ze à la minute moesten stoppen met hun bedrijven — dat was in de covidperiode — en vervolgens werd hun een compensatieregeling aangeboden. Die schoot tekort en deugde gewoon niet. Daarna moesten ze naar de rechter stappen om jarenlang te procederen om hun recht te halen. Dat recht haalden ze uiteindelijk bij de rechter, want die zei: wat de overheid heeft gedaan, deugt niet. Nu wordt er door dezelfde overheid gezegd dat de andere pelsdierhouders, die niet bij die rechtszaak betrokken waren, het gewoon lekker kunnen uitzoeken. Die moeten gewoon zelf maar gaan procederen. Waarom zet de overheid niet de fouten recht? De rechter heeft gezegd dat de compensatieregeling voor al die pelsdierhouders niet deugde. Waarom wordt er niet gewoon deugdelijk gecompenseerd? Dat is toch geen recht?

Minister **Heerma**:
Ik heb antwoord gegeven over de verantwoordelijkheid die ik als minister van Binnenlandse Zaken voel op het punt van de Grondwet, grondrechten en de rol die daarbij wordt gespeeld door het ministerie van BZK in de totstandkoming van wetgeving. Maar ik heb in mijn beantwoording ook aangegeven dat dit gaat over debatten en onderwerpen die vallen onder de verantwoordelijkheid van andere bewindspersonen; dat geldt overigens voor meer vragen in dit debat. Daar wordt ook veelvuldig en vaak met hen over gedebatteerd. Ik wil dat debat toch laten bij de bewindspersoon die erover gaat.

De **voorzitter**:
Mevrouw Van der Plas, hou het een beetje kort en bondig.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Ik vind dit gewoon ook een beetje weglopen voor de verantwoordelijkheid, want deze minister is hoeder van de grondrechten van de mensen in Nederland. Dat zegt hij ook zelf: "Ik ga in de ministerraad over de grondrechten; daar ga ik over." Dan vind ik het makkelijk om te zeggen dat het in een ander debat aan de orde komt en dat ik in dat andere debat moet zijn. Dit zijn ook burgers; die pelsdierhouders zijn ook burgers. Die is onrecht aangedaan. Daar heeft de rechter zich over uitgesproken. De overheid is er voor de burgers en niet andersom; dat zegt de Nationale ombudsman zelf. We staan elk jaar te klappen voor de Nationale ombudsman omdat hij dit soort dingen zegt. Dit onrecht moet gewoon ongedaan worden gemaakt. Deze minister kan in de ministerraad een rol spelen in het rechtzetten hiervan.

Minister **Heerma**:
Ik zal toch mijn antwoord moeten herhalen. Ik ben in algemene zin ook ingegaan op de rol die ik heb en de verantwoordelijkheid die ik daar ook in pak. Tegelijkertijd is dit een debat dat veelvuldig gevoerd wordt en gevoerd moet worden met de bewindspersoon die daar verantwoordelijk voor is. Het debat zal daar moeten plaatsvinden.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Ik kom niet verder met deze minister op dit punt. Dan stap ik even over naar de Woo, de Wet open overheid. De big tech in Europa, de grote techbedrijven, hebben weten te regelen dat er een veiligheids- en privacyclausule komt in de Europese milieurichtlijn, waardoor de emissiegegevens van datacenters niet openbaar gemaakt hoeven te worden.

De **voorzitter**:
En wat is uw vraag?

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Dit is een hele belangrijke inleiding, voorzitter.

De **voorzitter**:
Maar dit is geen betoog; dit is een interruptie.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Want het kan dus wél. Dat is de slogan van dit kabinet: "Het kan wel! Het kan wel!" Met Nederlandse vlaggen op de achtergrond bij de minister-president.

De **voorzitter**:
En uw vraag?

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Mijn vraag is: waarom zetten wij in Europa niet in op het toepassen van zo'n geheimhoudingsclausule voor de boeren in Nederland die hun bedrijf op hun woonadres hebben?

Minister **Heerma**:
De Woo valt onder de verantwoordelijkheid van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Hij heeft daar onlangs een brief over gestuurd. Die ging ook over het openbaar maken van emissiegegevens. Hij heeft daar op 11 juni een debat over gevoerd met uw Kamer. Ook heeft hij aangekondigd dat het zal worden meenomen in de wetsevaluatie.

De **voorzitter**:
U heeft nog twee interrupties.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Dan maak ik even een klein puntje van orde. Kijk maar of u dat ook een punt van orde vindt. Ik vind dat zo'n debat echt totaal geen zin heeft als we steeds zeggen "ja, maar dat hoort bij die minister" of "nee, sorry, daar kan ik niet op antwoorden, want dat hoort bij die staatssecretaris". We hebben hier een debat over de rechtsstaat. De rechtsstaat geldt voor iedereen. Mevrouw Bikker heeft een heel mooi citaat van kerkvader Augustinus gebruikt: als de rechtvaardigheid verdwijnt, is de overheid eigenlijk niks meer dan een roversbende.

De **voorzitter**:
Ik beschouw dit als een punt van orde. Dan heeft u nog twee interrupties en kost dit u geen interrupties. Ik geef er ook antwoord op.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Nou, ik vraag dit inderdaad ook even aan de voorzitter: het is toch raar dat als je het over rechtsstatelijke zaken hebt, het nu steeds maar wordt doorgeschoven met de woorden "daar ga ik niet over; dat hoort bij die en die"?

De **voorzitter**:
Ik begrijp wat u bedoelt, maar we moeten het uiteindelijk doen met de beantwoording die de minister geeft. Het punt dat u aansnijdt over de pelsdierhouderij is een zeer aangrijpend onderwerp, maar ik kan me wel voorstellen dat de inhoudelijke beantwoording op dat terrein bijvoorbeeld beter past bij de minister van LVVN. Maar het is aan de minister zelf om te antwoorden hoe hij daarop wil antwoorden. Ik kan daar verder niet heel veel anders van maken. Het debat gaat over de staat van de rechtsstaat. Ik snap heel goed dat u daar voorbeelden bij noemt. Dat is uw goed recht, en dat doet u ook. Maar als het gaat over de afhandeling van zo'n specifiek onderwerp, denk ik toch dat het beter thuishoort bij de betreffende vakminister.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Dat maakt dit debat eigenlijk wel een beetje een raar figuur. Dan hebben we het over de staat van de rechtsstaat, maar niet over dit, niet over dit, niet over dit, niet over dit en niet over dit, want die onderwerpen horen bij andere ministers. Ik neem deel aan dit debat en vind het belangrijk om dit debat te voeren, maar dan moeten we de volgende keer vragen of alle ministers erbij zijn. Er komen namelijk vragen van allerlei aard.

De **voorzitter**:
De Kamer gaat inderdaad over de onderwerpagendering. Dit debat gaat over de staat van de rechtsstaat. Ik hoor ook voldoende interrupties waarbij de minister wel gelegenheid vindt om antwoord te geven. Ik zou hem dan ook de gelegenheid willen geven om het laatste deel van zijn beantwoording op dit moment op voortvarende wijze voort te zetten, aangezien er om 19.00 uur alweer geschorst zou moeten worden, omdat er ook nog een avondprogramma is in deze zaal.

Minister **Heerma**:
In algemene zin gaat de rechtsstaat ons allemaal aan, ook de bewindslieden in het gehele kabinet. De vragen over rechtsstatelijkheid van specifieke onderwerpen liggen dus ook bij hen. De minister van Binnenlandse Zaken is stelselverantwoordelijk. Ik geef hierbij ook aan dat de ministeriële verantwoordelijkheid en de onderverdeling daarvan ook onderdeel van de rechtsstaat zijn. De Kamer gaat inderdaad over de orde, dus ik kan geen uitspraken doen over wie hier allemaal zitten bij een volgend debat.

Dan kom ik bij mijn derde blokje. Het is wel pijnlijk dat de heer Flach er nu niet is. Ik begin bij de heer Sneller. Hij verwees naar het maatschappelijk middenveld. "Een onmisbaar fundament voor de weerbare democratie" noemde hij het. Ik kan alleen maar aangeven dat dit, bij monde van D66, me ook zeer aanspreekt. Het kabinet onderschrijft de belangrijke rol van het maatschappelijke middenveld voor de weerbare democratische rechtsstaat en spreekt waardering uit voor de inzet. De signalen uit rapporten baren me ook zorgen. De rol van het maatschappelijk middenveld is voor het hele kabinet van belang. We kijken daarom breed naar wat we al doen, naar wat nodig is en in welke vorm we dat moeten doen. We gaan daarbij ook het gesprek aan met het maatschappelijk middenveld. Ik zeg u toe dat ik na de zomer de Kamer een brief zal sturen waarin we onze plannen hiervoor delen en dat daarin ook de kabinetsreactie op Tegenspraak onder druk, het jaarrapport van het College voor de Rechten van de Mens, zal worden meegenomen, want daar werd volgens mij ook naar verwezen.

De heer Flach verwees naar organisaties die subsidie ontvangen en dan aan tafel een ruime stoel krijgen. Overleg met de samenleving mag geen gesloten circuit zijn van partijen die de weg naar Den Haag al kennen. We moeten dus niet alleen kijken naar wie er aan tafel zitten, maar ook wie er ontbreken. Tegenspraak organiseren hoort bij de democratische Nederlandse traditie. Organisaties brengen kennis en ervaring in, vertegenwoordigen belangen en houden de overheid scherp. Subsidie is daarbij geen toegangsbewijs, maar ook geen reden om partijen uit te sluiten. Ter transparantie worden de agenda's van bewindspersonen openbaar gemaakt. Tot slot wil het kabinet een werkbaar en effectief lobbyregister gaan invoeren dat transparant maakt wie toegang had tot welke bewindspersonen. Dat heb ik in mijn inleiding ook gezegd.

De heer Flach had het over de ene letter verschil tussen werk en kerk, zoals hij vaak in dit debat ook taalkundig met mooie vondsten komt. Kerken en geloofsgemeenschappen zijn een belangrijk onderdeel van de samenleving en voor veel mensen een belangrijke plek van ontmoeting, onderlinge steun en vrijwillige inzet. Daarbij geldt net als bij alle andere maatschappelijke partners hetzelfde uitgangspunt: de samenwerking is open, transparant en in lijn met de waarden van onze democratische rechtsstaat.

De **voorzitter**:
Ik dank de minister voor zijn beantwoording en geef het woord aan de staatssecretaris.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Goed dat de katheder omlaaggaat, want ik dacht al: het contrast gaat groot zijn, want zo heel groot ben ik niet. Hij moet nog een stukje omlaag, denk ik. Ja, dit is het wel zo ongeveer. Vriendelijk dank aan de voorzitter.

Dank ook aan de Kamer voor de vragen die gesteld zijn op mijn gebied. Dat is onder andere de rechtsbescherming, toegang tot het recht, de rechtspraak en nog een aantal andere onderwerpen die mij zeer aan het hart gaan en waar we de komende weken en zelfs dagen nog grote stappen op gaan zetten. Dat zeg ik alvast, als een kleine spoiler.

Als staatssecretaris van Justitie en Veiligheid draag ik zorg voor de goede rechtsbescherming voor al onze inwoners en voor onze bedrijven. De democratische rechtsstaat vormt ons fundament voor de samenleving. Inwoners dienen door en soms ook tegen de overheid beschermd te worden en ondersteuning te krijgen als dat nodig is. Ze moeten weten wat hun rechten en plichten zijn en hoe ze hun recht kunnen halen. Juist die bescherming en het versterken van de toegang tot het recht is een speerpunt van mijn inzet voor de komende periode. We komen daarover ook nog nader in debat met elkaar aanstaande woensdag, want dan is het debat Toegang tot het recht.

De staat van de rechtsstaat gaat voor mij over een van onze belangrijkste instituties, namelijk de rechtspraak. Het is de ambitie van dit kabinet om de onafhankelijkheid van de rechtspraak te vergroten. De rol van de minister bij de benoemingsprocedure van leden van de Raad van de rechtspraak zal worden verkleind. Ook werk ik samen met de rechtspraak aan een aparte begroting. We hebben de vaart erin. Ik zal zo dadelijk iets nader ingaan op de vragen die hierover gesteld zijn door een aantal leden van de Kamer. Verder werken we aan de kwaliteit van wetgeving. We laten steeds meer uitvoeringstoetsen doen bij nieuw beleid en nieuwe regelgeving, ook de toets om te achterhalen of een nieuwe regeling voor onze inwoners een beetje begrijpelijk en te doen is: de doenvermogentoets. We maken die minder vrijblijvend, ook voor de departementen.

Voorzitter. Heel specifiek zijn op een aantal onderdelen vragen aan mij gesteld. Daar heb ik drie blokjes voor. Het eerste is toegang tot het recht, het tweede rechtspraak en het derde gaat over de overige onderwerpen.

De vragen van mevrouw Abdi, mevrouw Bikker en, niet te vergeten, de heer Sneller gaan over de keuzes die ik maak als staatssecretaris om de middelen uit het coalitieakkoord zo effectief mogelijk in te zetten wat betreft de sociale advocatuur en de kwartiermaker die nu bezig is met haar inventarisatie. Toegang tot het recht is van groot belang voor onze democratische rechtsstaat. In ieders leven kunnen juridische problemen voorkomen. Soms lukt het dan gewoon niet om ook toegang tot juridische hulp te krijgen. Dat heeft velerlei oorzaken. Soms is het gewoon heel

moeilijk, omdat het een hele hoge lat lijkt, en soms is het ook gewoon zo dat de landelijke dekking hierop achter lijkt te blijven. Goede toegang stelt mensen echter wel in staat om hun rechten te verwezenlijken, goede rechtsbescherming te verkrijgen en een uitkomst te vinden voor een juridisch probleem. Juist daarom geven we daar in het coalitieakkoord en in mijn beleid prioriteit aan.

Ik ben bezig met de specifieke uitwerking. Onderdeel daarvan zijn onder andere het verlagen van de griffierechten en het investeren in de sociale advocatuur. Het is van belang om te zorgen dat eventuele middelen effectief worden ingezet, bijvoorbeeld om tekorten aan sociaal advocaten in bepaalde regio's tegen te gaan. Verder is de kwartiermaker van een landelijk dekkend netwerk sociaaljuridische en financiële dienstverlening druk bezig — daar heeft u allemaal kennis van kunnen nemen — om concrete voorstellen uit te werken. In haar tussenrapportage heeft ze daar een eerste beeld van gegeven. Daar kom ik graag zo dadelijk ook nog iets specifieker op terug.

Ik heb ook met haar een werkbezoek afgelegd bij een van de vrouwenrechtswinkels. Daarover heeft mevrouw Dobbe ook een vraag gesteld. Daar zal ik straks dus ook iets naders over toelichten. Voor het commissiedebat — dat is misschien wel de ingewikkeldheid waar we nu in zitten — krijgt u ook nog een brief waarin ik nader inga op hoe ik die middelen vanuit het coalitieakkoord zou willen verdelen wat betreft de toegang tot het recht en hoe we dat in de planning van de komende periode voor ons zien. Tegelijkertijd is dat natuurlijk aanstaande woensdag en hebben we nu het gesprek met elkaar over de staat van de rechtsstaat. Het raakt dus heel erg aan elkaar, maar weet dat wij ruim voor het debat dat we woensdag met elkaar gaan voeren ook een uitgebreidere toelichting op die middelen zullen geven. Uiteindelijk zal alles landen in de ontwerpbegroting, die we richting Prinsjesdag natuurlijk ook met elkaar zullen delen.

Voorzitter. Dan ten aanzien van dat tussenrapport van mevrouw Marijnissen, dat natuurlijk gaat over de landelijke dekking, maar vooral ook over de zorg die daarin is geuit ten aanzien van het postcoderecht, om het zo maar even te noemen. Daarin zie je dat er dus echt witte vlekken in ons land zijn waar het heel lastig is voor inwoners om toegang te vinden tot recht, bijvoorbeeld omdat er te weinig sociaal raadslieden zijn, omdat gemeenten onvoldoende middelen beschikbaar hebben of beschikbaar stellen voor sociaal-juridische dienstverlening, omdat een juridisch loket in het verleden is opgeheven of omdat er misschien wel een vrouwenrechtswinkel is, maar geen algemeen juridisch loket. Op alle mogelijke manieren zie je dus dat de interpretatie van toegang tot het recht een heel breed gesprek veroorzaakt en een heel breed begrip is.

Ik vind het heel mooi dat we in die tussenrapportage ook met elkaar constateren: hier is echt werk aan de winkel. Tegelijkertijd zie ik ook dat we op basis van die tussenrapportage zorgvuldig moeten zijn in welke stappen we dan zetten met het beschikbaar stellen van de middelen. Om even een voorbeeld te geven, zeg ik maar altijd: de juridische hulp die nodig is in Wolvega is misschien wel anders dan in Wassenaar. Ik zou daar niet in de sfeer van vooroordelen willen stappen, maar het is natuurlijk wel heel goed om te kijken wat er op welke plek echt nodig is en hoe je dat organiseert, in plaats van alleen maar te kijken naar de witte vlekken en overal one size fits all toe te passen. Dat zou denk ik ook geen recht doen aan het rapport dat mevrouw Marijnissen nu heeft opgeleverd en zo dadelijk ook richting 2027 in een eindrapportage met ons deelt. Weet in ieder geval dat ik ook regelmatig met haar het contact en het gesprek hierover heb.

Dan de vraag van mevrouw Bikker. Die moest de vergadering helaas verlaten, zag ik. Zij heeft een vraag gesteld over de sociaal advocaten en de dalende trend die we zien, die we ook al gelezen hebben in het rapport Aanbod in beeld. Er wordt gewerkt, ook samen met de sociaal advocaten, aan een visietraject. Over de uitwerking van de maatregelen in dat visietraject heb ik op 24 april jongstleden een brief naar de Kamer gestuurd. Uiteindelijk ga ik ook daarover met u in gesprek in het debat Toegang tot het recht, volgende week, 1 juli. Ik zou bijna zeggen: komt allen. Dat is natuurlijk een centraal moment om het te hebben over de sociale advocatuur. Ook daar gaat het weer over witte vlekken. Natuurlijk heb ook ik gisteren de oproep gezien vanuit de sociale advocatuur en vanuit de NOvA. Zij zeiden: let nou op dat er voldoende middelen beschikbaar worden gesteld voor de sociale advocatuur voor de korte en de lange termijn.

Over dat laatste stelde mevrouw Dobbe nog een vraag. Een groot deel van die aanbevelingen die eerder zijn gedaan door de commissie-Van der Meer II zijn per 1 januari 2026 ingevoerd. Vanaf dat moment is daarmee ook meer geld voor de sociale advocatuur beschikbaar gesteld. Is het voldoende? Dat lijkt nog niet het geval, zeker niet gelet op de oproep die we gisteravond hebben gezien en het gesprek dat ik zelf met de VSAN en de NOvA hierover voer. We werken aan een uitwerking, onder andere van die kantoortoeslag. Dat zou een belangrijke stap kunnen om meer naar een landelijk dekkend netwerk te gaan. Tegelijkertijd moeten we dat heel zorgvuldig inrichten, want ook hier geldt weer: one size fits niet all.

Dan de wat specifiekere vraag ten aanzien van de vrouwenrechtswinkels, die ook door mevrouw Dobbe is gesteld. Ik heb daar een werkbezoek afgelegd. Ik voelde en zag de veiligheid die daar gecreëerd werd voor de vrouwen uit de wijk Overvecht om hun vragen te stellen ten aanzien van de rechten die zij hebben. Moet het dan altijd een solitaire plek zijn of kan die ook onderdeel uitmaken van een juridisch loket? Eerder heeft mevrouw Dobbe het ministerie al om een verkenning gevraagd. Weet dat ik hier richting het einde van het jaar meer over zal kunnen zeggen en dat ik heel specifiek deze vraag over Utrecht nog mee zal nemen, ook omdat ik daar zelf het bezoek heb afgelegd. Ik wil zeker weten dat we ondertussen het kind niet met het badwater weggooien en, terwijl we wachten op een landelijk beeld, de vrouwenrechtswinkel in Utrecht tekort zouden doen. Deze vraag neem ik dus heel graag mee.

Voorzitter. Dat was de afhandeling van het eerste blokje, toegang tot het recht.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Ik wil de staatssecretaris vragen hoe het staat met de POK-middelen. Die lopen tot 2027. Een groot deel daarvan was voor de uitbreiding van het aantal sociale raadslieden. Nu blijkt uit de tussenrapportage van kwartiermaker Marijnissen dat het heel belangrijk is dat deze middelen niet wegvallen.

Ik ben benieuwd of de staatssecretaris daar een reactie op kan geven.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Ik ga niet over die POK-middelen. Dat is de uitkering vanuit het gemeentefonds. Dat weet ik inmiddels wel, want ik heb dat ook gelezen. Ik denk dat het goed is — mogelijk lukt dat in de tweede termijn — om te kijken of we daar inhoudelijk antwoord op zouden kunnen geven, omdat we hier toch in deze mooie combinatie met elkaar zijn.

Dan ga ik door naar het blokje rechtspraak.

De **voorzitter**:
Niet voordat mevrouw Dobbe nog een interruptie plaatst.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Bedankt voor het eerste blokje van de beantwoording. We hebben dat tussenrapport gezien van kwartiermaker Marijnissen. Ik weet dat het een tussenrapport is. Er komt nog een eindrapport. Maar de oplossingsrichting die zij schetst om in ieder geval de verschillen tussen gemeenten op te lossen door een soort minimumniveau van sociaal-juridische dienstverlening te creëren is wel duidelijk. Volgens mij wordt dat in een latere fase niet anders. Als we constateren dat dat een oplossing zou kunnen zijn, is deze staatssecretaris dan bereid om daar vast mee aan de slag te gaan of stappen in te zetten, zodat we geen tijd verliezen?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Er is ook geen tijd te verliezen. Tegelijkertijd wil ik het wel in zijn volledigheid, zijn integraliteit, bekijken. Dit gesprek heb ik ook gevoerd met mevrouw Marijnissen. We delen dezelfde gedachte. We moeten met elkaar dat inzicht krijgen over hoe het er nou uitziet in Nederland en wat er nodig is op welke plek. Het kan natuurlijk heel goed zijn dat het bepalen van die ondergrens een heel belangrijk aspect is. Het kan zijn — ik zeg maar even wat — dat er in een omgeving al veel beschikbaar is aan alle mogelijke juridische hulp. Dan kan een gemeente ervoor kiezen om een andere ondergrens aan te houden. Ik zou daar dus niet te snel die "one size fits all" willen afspreken. Ik vind het dus heel belangrijk om het eindrapport af te wachten en ondertussen heel goed te kijken naar hoe het op al die verschillende plekken is geregeld. We moeten, om maar even het voorbeeld van de vrouwenrechtswinkel te noemen, in de tussentijd heel goed opletten dat er geen kinderen met badwater worden weggegooid. Maar tegelijkertijd moeten we wel zorgvuldig zijn. De middelen die we hiervoor beschikbaar hebben — dat is ook geen verrassing voor uw Kamer — zijn beperkt en die wil je dus op een zo goed mogelijke manier zo passend en gericht mogelijk inzetten. Daarom zou ik geen beleid willen maken op tussenrapportages en richt ik me echt op dat eindrapport.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Dat snap ik, maar het zou ook zonde zijn om nu niet alvast de stappen te zetten die we later ook zouden moeten zetten. We zouden dus nu al moeten kijken wat er wel in die gemeente aanwezig is en we zouden nu alvast gesprekken kunnen voeren, ook met de gemeente, op basis van die tussenrapportage. Dat zijn wel stappen die deze staatssecretaris al zou kunnen zetten alvorens te komen met beleid. Ik moedig de staatssecretaris aan daar niet op te wachten, want volgens mij hoeft dat niet.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Ik denk ook niet dat het of-of is. Het is en-en. Ik spreek heel veel met gemeenten en we hebben het ook over de toegang tot het recht. We hebben het ook over wat er nodig is in een gemeente om het goed te organiseren. Maar nogmaals, we hebben niet voor niets een kwartiermaker aangesteld om dit heel goed inzichtelijk te maken. Ik zou haar zeker niet voor de voeten willen lopen. Dit doen we echt samen.

De **voorzitter**:
U vervolgt.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Heel specifiek heb ik toegezegd ook nog even in te gaan op de benoemingsprocedure van de leden van de Raad voor de rechtspraak en de aparte begroting voor de rechtspraak. Over de onafhankelijkheid van de rechtspraak mag geen enkele twijfel bestaan. De wijze waarop de leden van de Raad voor de rechtspraak worden benoemd, is daar een belangrijke voorwaarde voor. Het is heel belangrijk om de schijn van politieke beïnvloeding daarbij te voorkomen. Daarom is juist in dit coalitieakkoord opgenomen dat die benoemingsprocedure van de leden van de raad zal moeten worden aangepast. Momenteel wordt gewerkt aan het Beleidskompas. Begin juli spreek ik met de voorzitter van de Raad voor de rechtspraak over de mogelijkheden en ook de wensen ten aanzien van die aanpassing. Als het over checks-and-balances gaat, gaat het over wat er vanuit ons mogelijk is en wat de wensen vanuit de Raad voor de rechtspraak zijn om heel goed te kijken naar hoe je zo'n onafhankelijker benoemingsprocedure zou inrichten. Ik betrek de raad bij de voorbereiding van het wetsvoorstel en verwacht het wetsvoorstel eind van het jaar in consultatie te kunnen brengen waarna we na verloop van tijd het gesprek met de Kamer hierover kunnen hebben.

We kijken nu heel specifiek naar de aparte begroting, want voor de inrichting daarvan zijn verschillende smaken mogelijk. Ik doe dat samen met de minister van Financiën en met de rechtspraak. Uiterlijk bij de begrotingsbehandeling van JenV dit jaar breng ik u op de hoogte van de manier waarop we dat gaan doen.

Ik kom bij het volgende blokje, bijna dan.

De heer **Sneller** (D66):
"Uiterlijk bij de begrotingsbehandeling van JenV": betekent dat dat wij niet een begroting voor de rechtspraak afzonderlijk krijgen? Waarom is het niet mogelijk om dit najaar al een aparte begroting te krijgen?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Ik snap uw vraag heel goed. Je zou dat kunnen doen en dan ziet u het in de aparte begroting van JenV. Als we er een andere smaak voor vinden of als we wat meer tijd nodig hebben, hebben we het er met elkaar over bij de begroting van JenV, dus ook die variant is nog niet uitgesloten.

De **voorzitter**:
Het laatste deel van uw beantwoording.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Het laatste deel van de beantwoording gaat over de vragen die mevrouw Abdi heeft gesteld namens de fractie van PRO. Wanneer stoppen we als overheid om de grootste schuldeiser te zijn? Ze heeft het over de maatschappelijke kosten van schulden, zo'n 8,5 miljard. Die kosten zijn inderdaad heel hoog en die brengen onnodig veel leed met zich mee. De minister van Sociale Zaken en ik werken samen aan het Nationaal Programma Armoede en Schulden. In een debat hebben we daarover al een keer eerder met elkaar van gedachten gewisseld. Met betrekking tot de schuldenproblematiek zet het kabinet in op een pakket aan maatregelen waarbij voorkomen wordt dat mensen überhaupt in de schulden terechtkomen, maar ook dat wanneer dit wel gebeurt, mensen snel passende hulp krijgen. Vanuit het programma werk ik aan het verbeteren van het stelsel van civiele invordering door het invoeren van het collectief afbetalingsplan en de zorgplicht van de gerechtsdeurwaarder zodat, als hij situaties aantreft die onmenselijk zijn, om het maar even in mijn eigen woorden te zeggen, hij zijn rol verandert en de ruimte krijgt om, met instemming van een bewoner, met bijvoorbeeld de gemeente in gesprek te gaan over de grote zorgen die hij daarbij heeft.

Op 1 juli aanstaande start de pilot bij het CJIB over de gratis betalingsherinnering van de verkeersboetes. Al met al zien we dat er veel schuldeisers zijn; dat is natuurlijk vaak zo als het over schulden gaat. We proberen eigenlijk te draaien aan alle knoppen waar de overheid aan kan draaien en binnen de middelen die wij daarvoor beschikbaar hebben, stappen te zetten.

Dan de vraag van mevrouw Abdi en de heer Bosma over de reactie op het WODC-onderzoek naar discriminatie in de strafrechtketen. Meer specifiek was de vraag van de heer Bosma of het in Nederland uitmaakt hoe je opgeleid bent. Dit zit wat meer op het terrein van de minister van Justitie en Veiligheid. Hij heeft vorige week een rapport naar de Kamer gestuurd over de onderzoeken Scherp op selectiviteit, en Vinkjes in het strafrecht? De onderzoeken gaan over de rol die sociaal-economische factoren, zoals genoemd door mevrouw Abdi en de heer Bosma, bijvoorbeeld de herkomst van verdachten, zouden kunnen spelen in strafzaken. Gelijke behandeling is een basiswaarde van onze rechtsstaat en gelijke gevallen moeten gewoon gelijk behandeld worden. We zijn het WODC zeer erkentelijk voor dit rapport en wij gaan in de tweede helft van 2026 met een inhoudelijke beleidsreactie komen op dit rapport.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Hoe valt nou te verklaren dat die geweldloze, vriendelijke blokkeerfriezen zo keihard zijn aangepakt? Er is DNA afgenomen, er zijn appgroepen gekraakt en ze hebben behoorlijke straffen gehad. Het OM is nog met een filmpje gekomen om dat uit te leggen. Als ik dan kijk naar Extinction Rebellion, die de idealen van de overheid aanhangen, namelijk klimaat, dan stel ik vast dat Extinction Rebellion met hele zachte handschoentjes wordt aangepakt. Die mogen gewoon 50 keer de snelweg blokkeren en het maakt niemand iets uit. Er is een officier van justitie die zegt: ik snap het. Er is een advocaat-generaal die zegt: ik sympathiseer ermee. Ondertussen is het een club die opgericht is door een Holocaustontkenner. Extinction Rebellion zit, gezien het feit dat ze zuur werpen naar winkels, op het randje van terrorisme. Hoe kan dat verschil verklaard worden?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Het belangrijkste is natuurlijk dat we dat uiteindelijk met elkaar zullen moeten verklaren en dat we moeten bekijken of er redenen zouden kunnen zijn binnen de strafrechtketen voor wat op het oog lijkt het ongelijk behandelen van gelijke gevallen. Maar ik wil hier niet op die inhoud ingaan, want daar ben ik niet de aangewezen persoon voor. Ik denk dat we dit vooral binnen de rechtspraak moeten houden. Het belangrijkste is dat als het WODC-rapport aanleiding geeft om binnen de strafrechtketen te bekijken of we gelijke gevallen daadwerkelijk gelijk behandelen, we dan ook maatregelen zouden kunnen treffen als blijkt dat dat onvoldoende het geval is of dat daarvoor onvoldoende oog is.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Ja, want misschien is er wel degelijk een klassenverschil. Kijk, die blokkeerfriezen — ik ben vier, vijf dagen bij hun proces geweest — zijn allemaal mensen die met hun handen werken. Die moeten gewoon 's ochtends om 7.00 uur bij hun baas staan. Die werken met hun handen. Die Extinction Rebelliontypes zijn mensen die op universiteiten zitten. Dat zijn kinderen van rijke D66'ers. Het is gewoon een klassenverschil. Kan dat in het licht van het WODC-rapport wellicht een verklaring zijn voor het feit dat die Extinction Rebellionfiguren overal mee wegkomen, maar dat die blokkeerfriezen keihard worden aangepakt?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
De inhoudelijke antwoorden ga ik nu niet geven aan de heer Bosma. Maar ik ben wel blij dat ik kan toezeggen dat we richting het einde van het jaar, dus in de tweede helft van 2026, met een inhoudelijke reactie op dat rapport komen. Dan zullen we met elkaar moeten constateren of het daadwerkelijk zo is dat gelijke gevallen in Nederland ongelijk behandeld worden, om wat voor reden dan ook. Dan hebben we daar iets in te doen met elkaar. Daarom heb ik ook expliciet de vraag die door de heer Bosma gesteld is, meegenomen in de beantwoording van de vragen van mevrouw Abdi die gaan over selectiviteit en mogelijke discriminatie binnen de strafrechtketen.

De heer **Flach** (SGP):
Even over boetes en betalingsherinneringen, want dat triggert me wel. De overheid heeft deze week nog een tik op de vingers gehad wat betreft de Blankenburgtunnel en de A24. Wat me bezighoudt, is het volgende. Straffen hebben een bepaald normerend effect in onze rechtsstaat. Het kan toch eigenlijk niet zo zijn, of het zou toch niet zo moeten zijn, dat de opbrengsten van boetes en zelfs van betalingsherinneringen een dekkingsmiddel zijn? Op het moment dat je constateert dat een straf een ongewenst effect heeft of niet bijdraagt aan het doel, dan kunnen we er vervolgens niks mee omdat het een dekkingsmiddel in de begroting is. Zou je dat moeten willen in een rechtsstaat?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:

Ik moet voorkomen dat ik inhoudelijk inga op de hoogte van de boetes. Ik wil niet de minister van Justitie en Veiligheid voor de voeten lopen. Ik ga wel over de ophoging. Door mee te lopen bij het CJIB in Leeuwarden en door te bellen met mensen heb ik met eigen ogen gezien dat mensen behoorlijk in de penarie zijn gekomen doordat de boete ineens heel hoog was. We weten ook dat als we dat niet meer zouden doen, we een financieel gat te dichten hebben. Zo eerlijk is het antwoord ook. Ik denk dat het belangrijk is dat we constateren: als je een fout begaat, krijg je een boete of een straf. Hoe we daar in Nederland mee omgaan, is juist de manier waarop we de rechtsstaat met elkaar inrichten. Ik zou willen zeggen dat het een van de manieren is waarop we de rechtsstaat met elkaar levendig houden. Als er iets uit balans raakt, heb je het gesprek er weer over, onder andere in deze zaal. Dan bespreken we of we vinden dat het nog steeds met elkaar in verhouding is.

De heer **Flach** (SGP):
Toch zit daar mijn vraag niet. Mijn vraag is meer of het wenselijk is dat het een showstopper of een argument is om te zeggen dat we geen dekking hebben om de boetes te verlagen of de herinneringen gratis te maken. Daarmee maak je een normering in een rechtsstaat tot een financieel dekkingsmiddel. Dat op zichzelf is toch ongewenst?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Ik kijk daar anders naar. Een begroting moet je sluitend zien aan te leveren. Op het moment dat we zien dat iemand een fout begaat, moeten we daar een sanctie op uitvoeren. Als we vinden dat het niet meer in verhouding is, kunnen we het daar met elkaar over hebben. Maar dit maakt volgens mij juist heel wezenlijk onderdeel uit van de wijze waarop je met elkaar een rechtsstaat inricht. Als het als onrechtvaardig wordt ervaren — dat is volgens mij waar de heer Flach op doelt — dan is dat ook een reden om met elkaar het gesprek erover te voeren. Dat doen we veelvuldig. Dat hebben we ook in het debat gedaan. Het opleggen of het verhogen van de boetes is een generiek middel, dus we hebben daar begrotingsinkomsten van. We kunnen niet zomaar zeggen dat we er op een andere manier mee omgaan, want a dat betekent een financieel gat en b je moet die afweging met elkaar kunnen maken, ook op inhoud. Ik vind dit juist een onderdeel van de wijze waarop we de rechtsstaat met elkaar inrichten.

De **voorzitter**:
Tot slot.

De heer **Flach** (SGP):
Ik ben het voor een groot deel eens met de staatssecretaris, maar mijn punt is dat we het hier juist niet over kunnen hebben. Als we er namelijk over beginnen, krijgen we stelselmatig het antwoord: ik snap uw punt en ik zou het wel willen veranderen, maar ja, de dekking. Dan wordt gevraagd of we dekking hebben voor de 50 miljoen die we ophalen bij de Blankenburgtunnel omdat mensen niet doorhebben dat ze daar op een tolweg rijden. Ik zou het er heel graag over willen hebben. Misschien moeten de boetes hoger of lager. Dat kan. Maar we worden nu belemmerd door de financiële kant van de boetes en met name door de knellende begrotingsregels op dit punt.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
We hebben dat in het debat veelvuldig besproken. Ik kan niet anders dan de Kamer hiertoe uitnodigen. Dat hebben we in het laatste debat volgens mij ook met elkaar gewisseld. Als er ideeën zijn, als er manieren zijn om met dit issue om te gaan, dan moeten we dat met elkaar bespreken. Ik denk dat deze initiatieven er in de Kamer zijn. Ik kijk daar natuurlijk belangstellend naar uit.

De **voorzitter**:
Bent u daarmee aan het einde gekomen van uw beantwoording?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Bijna. Ik heb nog één vraag, van de heer Struijs. Die ziet op de capaciteit van DJI en op het actieplan gevangenissen dat een dezer dagen naar de Kamer gestuurd zal worden. De vraag gaat over het capaciteitstekort, maar raakt aan het idee van de bijl aan de wortel van de rechtsstaat. Dat is namelijk de straffeloosheid. Ik kan niet anders dan onderschrijven wat de heer Struijs gezegd heeft. Ik ben het hartgrondig met hem eens. Ik hoop dat hij in het actieplan zal lezen dat ik er alles aan zal doen om te voorkomen dat dit gevoel nog langer ervaren wordt.

De **voorzitter**:
Ik dank de staatssecretaris. Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de eerste termijn van het kabinet. Ik geef het woord aan de heer Sneller, als de leden klaar zijn voor hun tweede termijn. Dat is het geval. Het woord is aan de heer Sneller voor zijn tweede termijn namens D66.

De heer **Sneller** (D66):
Dank, voorzitter. Uw gevoel voor tempo merkte ik ook bij het kabinet waar het gaat om de ambities uit het coalitieakkoord. Ik wilde over de Algemene wet bestuursrecht nog zeggen: kijk bij de uitvoeringstoets ook naar de baten. Zeker in het kader van de toegang tot het recht. Het moet meer zijn dan alleen maar een cultuurverandering. Ik denk dat dit ook is wat de minister beoogt.

Dan heb ik één motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat een sterk maatschappelijk middenveld een belangrijke steunpilaar is voor een weerbare democratische rechtsstaat;

overwegende dat de ruimte voor het maatschappelijk middenveld onder druk staat vanwege een stapeling van de effecten van overheidsmaatregelen, waaronder toegenomen regeldruk;

voorts overwegende dat de betrokkenheid van het maatschappelijk middenveld bij de totstandkoming van beleid aan kracht kan winnen en dat juist de knelpunten die deze

organisaties ervaren een uitgelezen kans bieden om hierin een voorbeeld te stellen;

verzoekt de regering een nationaal actieplan voor de versterking van de ruimte voor het maatschappelijk middenveld op te stellen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Sneller.

Zij krijgt nr. 1046 (29279).

De heer **Sneller** (D66):
Ik heb uiteraard geluisterd naar de minister. Ik wilde wel laten weten hoe ik erover denk en wat volgens mij nodig is. Ik zal de motie bij dezen aanhouden totdat hij de brief heeft gestuurd die hij heeft aangekondigd.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Op verzoek van de heer Sneller stel ik voor zijn motie (29279, nr. 1046) aan te houden.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Dan is het woord aan mevrouw Van der Plas namens BBB.

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Dank u wel.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat openbaarmaking van emissiegegevens raakt aan de privacy en veiligheid op het boerenerf, omdat dit vaak ook het woonadres is van een boerengezin;

overwegende dat in Brussel onder druk van big tech voor individuele datacenters wel ruimte is gevonden om bepaalde milieu- en emissiegegevens niet openbaar te maken;

verzoekt de regering om zich in Brussel in te zetten om in Europese milieurichtlijnen een veiligheids- of privacyclausule in te bouwen voor agrarische bedrijven,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Van der Plas en Flach.

Zij krijgt nr. 1047 (29279).

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat de rechter heeft geoordeeld dat toegepaste kortingen in het kader van de nadeelcompensatie voor pelsdierhouders onterecht waren;

overwegende dat de overheid betrouwbaar en rechtvaardig hoort te handelen en gemaakte fouten behoort te herstellen;

verzoekt de regering om alle uitgekochte pelsdierhouders, ook degenen die geen juridische procedures hebben gevoerd, alsnog rechtvaardig te compenseren voor de eerder door de overheid onterecht toegepaste kortingen, en daarvoor de gereserveerde middelen voor de brede beëindigingsregeling in te zetten,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Van der Plas.

Zij krijgt nr. 1048 (29279).

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat rechterlijke uitspraken laten zien dat compensatie bij ingrijpend overheidsbeleid soms tekortschiet;

overwegende dat burgers en ondernemers niet jarenlang hoeven te procederen, voordat de overheid haar verantwoordelijkheid neemt;

verzoekt de regering bij rechterlijke uitspraken over tekortschietende compensatie steeds actief te beoordelen of breder herstel nodig is, en de Kamer daarover te informeren,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Van der Plas.

Zij krijgt nr. 1049 (29279).

Mevrouw **Van der Plas** (BBB):
Resteert mij nog te zeggen dat de eerste motie over de privacyclausule is medeondertekend door de heer Flach.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel, mevrouw Van der Plas. Het woord is aan mevrouw Abdi namens PRO.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Voorzitter. Ook ik dank de bewindspersonen voor de beantwoording.

Nog één punt over de herziening van de Algemene wet bestuursrecht. Ik vind het nog steeds vreemd dat er geen concrete datum kan worden gegeven waarop wij die kunnen verwachten en dat niet duidelijk is hoe dat proces verder verloopt. Ik vind dat zorgelijk. Het is een wet die er al twee jaar ligt. Ik zou daarover echt iets meer duiding willen hebben van de minister.

Dan heb ik nog een aantal moties.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat het recht op rechtsbijstand als een harde belofte aan burgers verankerd is in de Grondwet;

constaterende dat dit recht momenteel ernstig onder stuk staat door het ernstige tekort aan sociaal advocaten in diverse rechtsgebieden, dat ook ongelijk verdeeld is over het land;

van mening dat wij één rechtsbestel hebben en het toegang tot recht van wezenlijk belang is voor onze democratische rechtsstaat;

verzoekt de regering te onderzoeken hoe een maatschappelijke diensttijd voor beginnende officieren van justitie en rechters kan worden ingevoerd, waarbij zij gedurende een periode werkzaam zijn in de sociale advocatuur,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Abdi, Straatman en Bikker.

Zij krijgt nr. 1050 (29279).

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat het naar het oordeel van kwartiermaker Marijnissen voor mensen met een laag of middeninkomen veel te ingewikkeld en te duur is gemaakt om de juiste hulp te vinden en toegang tot het recht te krijgen;

van mening dat goede sociaal-juridische en financiële hulp een basisvoorziening is in onze rechtsstaat, maar dat de huidige problemen volgens de Nederlandse orde van advocaten (NOvA) en de Vereniging Sociale Advocatuur Nederland (VSAN) met de hoogste urgentie moeten worden aangepakt om voldoende sociaal advocaten aan te trekken;

verzoekt de regering te onderzoeken hoe met urgentie een landelijk dekkend netwerk van fysieke locaties met een minimumniveau van sociaal-juridische hulp kan worden opgezet, daarbij het gezamenlijk plan van aanpak te betrekken, en de Kamer hierover te informeren,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Abdi, Dobbe en Struijs.

Zij krijgt nr. 1051 (29279).

Dank u wel. Het woord is aan de heer Ellian, die afziet van zijn tweede termijn. Dan is het woord aan de heer Clemminck namens JA21.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dank u wel, voorzitter. Dank aan de bewindspersonen voor de beantwoording van de vragen. Ik wil nog even ingaan op het stukje over de Nederlandse orde van advocaten. Ik snap de terughoudendheid van de minister als het gaat om het geven van een oordeel daarover. Ik denk dat dat vanuit haar heel zuiver is, maar dat roept wel twee andere vragen bij mij op.

Is bekend hoeveel advocaten doorstromen naar de rechterlijke macht? Het antwoord op deze vraag mag ook later per brief gegeven worden. Na een snelle check van mijn kant kom ik op 40%. Als dit de mening is van de Nederlandse orde van advocaten is, in hoeverre wordt die mening dan meegenomen als ze rechter zijn? Wat betekent dat voor het vertrouwen dat de politiek kan hebben in hun onpartijdigheid later in hun carrière?

Voorzitter. Dan nog één motie.

De **voorzitter**:
U heeft eerst een interruptie van de heer Sneller.

De heer **Sneller** (D66):
Ja, omdat — de heer Ellian citeerde dat ook — de commissie rechtsstatelijkheid dit in opdracht van de Nederlandse orde van advocaten doet. Dat zeg ik even voor de helderheid. Het is niet de orde van advocaten die er zelf naar heeft gekeken. Kan de heer Clemminck dat bevestigen?

De heer **Clemminck** (JA21):
Zeker, dat kan ik bevestigen, maar dat ontslaat mij niet van het punt dat ik wilde maken. Maar het klopt wat de heer Sneller zegt, zeker.

Voorzitter, de motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat artikel 94 van de Grondwet ertoe leidt dat nationale wettelijke voorschriften buiten toepassing kunnen worden gelaten wanneer zij niet verenigbaar worden geacht met rechtstreeks werkende bepalingen uit verdragen of besluiten van internationale organisaties;

overwegende dat hierdoor democratisch tot stand gekomen nationale wetgeving in de praktijk opzij kan worden gezet door internationale bepalingen;

overwegende dat de Nederlandse wetgever zelf de hoogste democratische verantwoordelijkheid draagt voor de inrichting van onze rechtsstaat;

overwegende dat de soevereiniteit en het politieke primaat bij het parlement moeten liggen en daarmee bij het Nederlandse volk;

verzoekt de regering nog dit jaar een procesvoorstel aan de Kamer te sturen om te komen tot afschaffing van artikel 94 van de Grondwet,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Clemminck en Schilder.

Zij krijgt nr. 1052 (29279).

Dank u wel. Het woord is aan de heer Tijs van den Brink. Nee, hij ziet af van zijn tweede termijn. Dan is het woord aan mevrouw Dobbe, die daar niet van afziet. Zij spreekt namens de SP in tweede termijn.

Mevrouw **Dobbe** (SP):
Dank u wel, voorzitter. Ik heb een drietal moties.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat uit het rapport Niet het zoveelste rapport op de stapel blijkt dat er grote verschillen bestaan tussen gemeenten als het gaat om de beschikbaarheid van sociaal-juridische hulp;

overwegende dat deze vorm van postcoderecht kan leiden tot rechtsongelijkheid, terwijl er in iedere gemeente behoefte is aan goede sociaal-juridische hulp;

verzoekt de regering om in aanloop naar het eindrapport van de kwartiermaker landelijk dekkend netwerk sociaaljuridische en financiële hulp alvast in kaart te brengen welke maatregelen kunnen worden genomen om te komen tot ten minste een minimumniveau aan sociaal-juridische hulp in alle gemeenten,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Dobbe, Struijs, Abdi en Bikker.

Zij krijgt nr. 1053 (29279).

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat er maatregelen nodig zijn om ervoor te zorgen dat er structureel meer opleidingsplaatsen komen om het tekort aan sociaal advocaten op te lossen;

overwegende dat het tijd kost voordat deze effect zullen hebben en het essentieel is dat er in de tussentijd ook meer sociaal advocaten worden opgeleid;

verzoekt de regering tijdelijke maatregelen te nemen om voor de komende jaren meer opleidingsplekken voor sociaal advocaten te creëren en hierover in gesprek te gaan met de NOvA, de VSAN en de Raad voor Rechtsbijstand,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Dobbe.

Zij krijgt nr. 1054 (29279).

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat vrouwenrechtswinkels belangrijk werk doen om het recht ook toegankelijk te maken voor vrouwen die te maken hebben met extra drempels om hun recht te halen;

constaterende dat de Vrouwenrechtswinkel Utrecht dreigt te moeten stoppen vanwege gebrek aan financiering;

verzoekt de regering om in gesprek te gaan met de Vrouwenrechtswinkel Utrecht en de gemeente Utrecht over het voortbestaan van de Vrouwenrechtswinkel Utrecht,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Dobbe.

Zij krijgt nr. 1055 (29279).

Dank u wel. Het woord is aan de heer Flach, die spreekt namens de Staatkundig Gereformeerde Partij.

De heer **Flach** (SGP):
Voorzitter. Hoewel ik niet in de zaal was bij het derde blokje van de minister, heb ik wel degelijk geluisterd naar wat er gezegd is. Daar gaan nog twee van mijn opmerkingen over. Even over de subsidiëring van maatschappelijke organisaties. Ik snap dat het geen ticket is, maar ook geen uitsluitingsgrond. Mijn vraag — die wil ik herhalen — aan de minister is of het gezond is als je voor 90% van je inkomsten afhankelijk bent van de overheid, die je tegelijkertijd kritisch wil benaderen, voor de rechter haalt enzovoorts. Zouden we niet eens moeten nadenken over of dat een gezonde situatie is? Dat is een.

Twee. De minister zei een aantal dingen over kerken. Dat is op zich behartigenswaardig. Ik zou hem willen vragen of hij kan toezeggen dat hij van harte bereid is om de omissie uit het coalitieakkoord in beleidsvorming en dergelijke ter herstellen door kerken als waardevolle maatschappelijke organisaties te betrekken bij beleidsvorming, wetgeving et cetera.

Tot zover.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Van Baarle van DENK in tweede termijn.

De heer **Van Baarle** (DENK):
Dank, voorzitter. Ik heb één motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat het in een rechtsstaat van belang is dat de overheid het recht op gelijke behandeling respecteert in woord en daad;

overwegende dat hiervan deel dient uit te maken dat de overheid alles in het werk stelt om discriminatie in het eigen beleid en de uitvoering hiervan te voorkomen;

verzoekt de regering om te komen tot een versterkte aanpak om discriminatie in overheidsbeleid en de uitvoering van beleid te voorkomen, en te bezien hoe de coördinerende rol van het ministerie van Binnenlandse Zaken hierin verder kan worden versterkt ten aanzien van overige departementen en de uitvoering;

verzoekt de regering tevens om deze beleidsversterking onderdeel te laten zijn van de kabinetsreactie op het eindrapport van de Staatscommissie tegen Discriminatie en Racisme,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Van Baarle.

Zij krijgt nr. 1056 (29279).

De heer **Van Baarle** (DENK):
Dank, voorzitter.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Het woord is aan de heer Struijs namens 50PLUS. Gaat uw gang.

De heer **Struijs** (50PLUS):
Dank, voorzitter. Ik heb één motie, maar eerst nog even een korte opmerking. 50PLUS heeft een ontembaar verlangen om de plannen rond het gevangeniswezen te mogen ontvangen, aanstaande vrijdag, heb ik begrepen. Maar goed.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat de toegang tot sociale advocatuur van cruciaal belang is voor het vertrouwen in de rechtsstaat;

overwegende dat toegang tot de sociale advocatuur een fundamenteel recht is;

overwegende dat het tekort aan sociaal advocaten toeneemt, onder meer door pensionering van sociaal advocaten en te weinig structurele aanwas vanuit de jonge garde;

verzoekt de regering alles in het werk te stellen om extra middelen voor de sociale advocatuur vrij te maken, en de Kamer hierover te informeren,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door de leden Struijs, Abdi en Dobbe.

Zij krijgt nr. 1057 (29279).

De heer **Struijs** (50PLUS):
Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dank u wel. Tot slot is het woord aan de heer Van Meijeren namens Forum voor Democratie in de tweede termijn.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Voorzitter. Ik wantrouw de regering en tal van instituties ten diepste. Dat is niet alleen mijn goed recht, maar zelfs mijn plicht als controleur van de macht. Als we de regering moeten vertrouwen, dan kunnen we onszelf wel opheffen. Het baart mij zorgen dat kritiek op het functioneren van de instituties, waarschuwingen en zorgen omtrent machtsmisbruik en belangenverstrengeling steeds vaker worden aangemerkt als bedreigend voor de democratische rechtsorde. Dat volgt ook uit publicaties. De minister heeft er helaas geen blijk van gegeven deze zorgen op de juiste wijze te willen adresseren en het huidige beleid voort te willen zetten. Daarom, zoals al aangekondigd, de volgende motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

constaterende dat de overheid, onder meer in publicaties van de AIVD en NCTV over "anti-institutioneel extremisme", wantrouwen jegens de overheid en democratische instituties presenteert als bedreiging voor de democratische rechtsorde;

overwegende dat in een rechtsstaat de macht wordt begrensd door het recht en dat kritiek op en wantrouwen jegens die macht daarvan een legitiem en wezenlijk onderdeel zijn;

verzoekt de regering uit te dragen, en in de werkwijze van haar diensten te borgen, dat het enkel uitdragen van de opvatting dat de overheid of democratische instituties niet te vertrouwen zijn, op zichzelf geen ondermijnende of extremistische activiteit is,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**:
Deze motie is voorgesteld door het lid Van Meijeren.

Zij krijgt nr. 1058 (29279).

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de tweede termijn van de zijde van de Kamer. Ik schors tot 18.40 uur voor de beantwoording van het kabinet.

De vergadering wordt van 18.30 uur tot 18.41 uur geschorst.

De **voorzitter**:
Ik heropen de vergadering en geef het woord aan de minister.

Minister **Heerma**:
Dank, voorzitter. De tien minuten waren een uitdaging. Er zijn nog een aantal vragen gesteld. Die zal ik eerst doen. Daarna zal ik de moties beantwoorden voor zover ik die beantwoord en dan zal de staatssecretaris de andere moties beantwoorden.

Mevrouw Abdi en de heer Sneller hadden het nog over de Awb en de waarborgfunctie. Mevrouw Abdi zei expliciet dat ze wat ontevreden was over de onduidelijkheid van het tijdpad. Wat ik wil aangeven, is dat we daar zo snel als mogelijk op terugkomen en dat dat uiterlijk kort na de zomer is.

De heer Clemminck had nog een antwoord tegoed uit de eerste termijn met betrekking tot de ruimte voor toekomstige generaties. Ik heb niet het idee dat wij als politiek te veel ruimte weggeven aan rechters en internationale organisaties. De rechter vervult juist een essentiële rol in de trias politica, zoals ik in eerste termijn ook heb aangegeven. Er is een dialoog tussen rechter en wetgever. Verder ben ik voorstander van internationale samenwerking en daar horen ook bindende afspraken bij. Dat is ook in het belang van toekomstige generaties. Het is niet zo dat de keuzes die we vandaag op dit vlak maken in beton gegoten zijn. Toekomstige generaties en ook politici kunnen wetten aanpassen en de ruimte opzoeken die nodig is.

De heer Flach stelde in zijn termijn nog twee vragen volgend op zijn eerste termijn en mijn beantwoording, die hij blijkens zijn vragen toch goed gevolgd had. De eerste vraag heeft betrekking op de, in zijn woorden, omissie. Misschien eerst in algemene zin: religieuze instellingen, waaronder kerken, zijn een belangrijke gesprekspartner voor het kabinet bij de totstandkoming van wetgeving en beleid, net als het hele maatschappelijk middenveld. Wat ik hem specifiek wil toezeggen in aanvulling op de toezegging die ik de heer Sneller deed, is dat ik in de brief waarin ik terugkom op de rol van het maatschappelijk middenveld ook religieuze instellingen en kerken zal benoemen en meenemen, zodat we er ook naar aanleiding daarvan verder het debat over kunnen voeren.

De tweede vraag van de heer Flach had betrekking op subsidies. Ik wil toch herhalen wat ik in eerste termijn heb gezegd. Je eigen tegenspraak organiseren, hoort bij de Nederlandse democratische traditie. Organisaties brengen kennis en ervaring in, vertegenwoordigen belangen en houden de overheid scherp. Ik vind het daarbij niet relevant waar ze hun financiering vandaan halen. Het ontvangen van subsidie is daarom geen bezwaar en volgens mij leidt het ook niet tot het spreken met beperkingen, waar denk ik de zorg van de heer Flach zat.

Dan zal ik de moties appreciëren. De vraag die heer Clemminck in tweede termijn stelde, wordt volgens mij door de staatssecretaris beantwoord.

De **voorzitter**:
Eén vervolgvraag doen we dan. Mevrouw Abdi.

Mevrouw **Abdi** (PRO):
Ja, sorry. Ik vraag even heel precies aan de minister: wat krijgen we precies vlak na de zomer als het gaat over die herziening van de Algemene wet bestuursrecht? Ik ben daar oprecht benieuwd naar.

Minister **Heerma**:
Wij zijn op dit moment bezig met de uitwerking. De toegezegde brief waar ik het in eerste termijn over had, die krijgt u uiterlijk kort na de zomer.

De **voorzitter**:
U vervolgt, met de appreciaties.

Minister **Heerma**:
Ik had de heer Sneller willen verzoeken om de motie aan te houden, maar dat is door het einde van zijn tweede termijn niet meer nodig. Hij heeft zijn positie richting het vervolg duidelijk gemarkeerd.

Dan de eerste motie van de BBB, de motie op stuk nr. 1047, die medeondertekend is door de SGP. Die wil ik het oordeel "overbodig" geven.

De **voorzitter**:
Dat is de tweede motie, de motie op stuk nr. 1047.

Minister **Heerma**:
Ja, de motie op stuk nr. 1047. Excuus, voorzitter. Zoals de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in zijn brief van 9 juni heeft aangegeven en schrijft, brengen de ministers van LVVN en IenW het verder in Brussel om het begrip emissiegegevens nader af te bakenen.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1048.

Minister **Heerma**:
Dan de motie op stuk nr. 1048. Die wil ik, ook onder verwijzing naar mijn eerste termijn en het debat dat ik daarover had met mevrouw Van der Plas, als ontijdig beoordelen. Het debat over dit onderwerp moet gevoerd worden met de bewindspersonen die erover gaan. Hier heb ik in mijn eerste termijn al het nodige over gezegd. Als de motie niet wordt aangehouden, moet ik haar ontraden.

De **voorzitter**:
Is mevrouw Van der Plas bereid om de motie op stuk nr. 1048 aan te houden? Dat is niet het geval. Daarmee krijgt de motie de appreciatie "ontijdig".

Minister **Heerma**:
Ik ben vrij expliciet ingegaan op het betoog van de heer Clemminck rondom artikel 94. De motie op stuk nr. 1052 wil ik dus ontraden, onder verwijzing naar mijn inbreng in de eerste termijn.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1052: ontraden.

Minister **Heerma**:
De motie op stuk nr. 1056 van de heer Van Baarle van DENK ga ik hetzelfde beoordelen als ik eerder gedaan heb, volgens mij bij het tweeminutendebat over discriminatie en racisme. Ik wil de motie als ontijdig beoordelen, omdat ze vooruitloopt op de kabinetsreactie. Daar zijn we op dit moment mee bezig. Daarom is de motie op dit moment ontijdig.

De **voorzitter**:
Is de heer Van Baarle bereid om de motie op stuk nr. 1056 aan te houden?

De heer **Van Baarle** (DENK):
Nee, voorzitter. Naar mijn impressie staat er geen enkele concrete maatregel in genoemd, maar geeft ze de regering de opdracht om in ieder geval bij die reactie met een versterkingsplan te komen voor de bestrijding van discriminatie door de overheid. De invulling is dan aan de regering. De minister gaf namelijk net, in reactie op mijn vraag of er zo'n versterkingsplan komt, aan daar niet op in te willen gaan. De minister kan de motie prima uitvoeren naar eigen welbevinden. Er staat niks in over wat daarin moet staan, maar wel dat er in ieder geval een tandje bijgezet moet worden.

Minister **Heerma**:
Toch loopt de motie — dat hebben we in het eerdere debat ook besproken — vooruit op de kabinetsreactie op de staatscommissie. Daar heb ik in de eerste termijn ook al wat over gezegd. Daar zijn we nu mee bezig. Om die reden wil ik 'm als ontijdig appreciëren.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1056: ontijdig.

Minister **Heerma**:
Dan de laatste. Dat is de motie op stuk nr. 1058 van de heer Van Meijeren van Forum voor Democratie. Ik wil deze motie ontraden. Kritiek mag. Dat is ook essentieel voor de rechtsorde. Grenzen opzoeken mag daarbij ook. Als personen gedragingen vertonen die passen binnen het anti-institutioneel extremistisch narratief, dan kan dat echter een dreiging opleveren voor de nationale veiligheid. Conform de Wiv is het de taak van de AIVD om die personen en organisaties te onderzoeken. Ik ontraad de motie.

De **voorzitter**:
Ik dank de minister. Het woord is aan de staatssecretaris.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Voorzitter, dank u wel. Voor mij staan er nog twee vragen open.

De eerste ziet op de POK-middelen, waar ook in het rapport over gesproken wordt. De gemeentes zijn natuurlijk naarstig op zoek naar zekerheid. Iedereen is dat. In samenspraak met BZK hebben wij het over de evaluatie die juist voor

deze POK-middelen is ingericht. We willen zo spoedig mogelijk na de zomer duidelijkheid over of deze middelen structureel vanuit het gemeentefonds beschikbaar worden gesteld. Dat is de vraag ten aanzien van de POK-middelen.

De heer Clemminck heeft nog een vraag gesteld over het aandeel advocaten dat doorgroeit naar de rechtspraak. Daar hebben wij geen gegevens van. Ofwel zal het bij de rechterlijke macht opgevraagd moeten worden, of ik kan er schriftelijk op terugkomen. Maar het antwoord is nu in ieder geval: die gegevens zijn mij niet bekend. Dat waren de vragen.

Ik ga graag over naar de appreciatie van de moties. Ik begin bij de motie op stuk nr. 1049 ...

De **voorzitter**:
Wat verstaat u in het antwoord op de vraag van mevrouw Abdi onder "na de zomer"? Dat kan ook met kerst zijn.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Voor de begroting. Wat zal ik zeggen? Q3? Is dat een vaste ...

De **voorzitter**:
Voor de begrotingsbehandeling. Die termijn hebben we namelijk vanmiddag vastgesteld.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Voor de begrotingsbehandeling. Dat lijkt me heel redelijk.

De **voorzitter**:
Mevrouw Abdi knikt. Alles voor u, meneer Ellian! Voor uw Kamer, bedoel ik, hè? Niet alleen voor u!

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Dit is allemaal heel herkenbaar! Prima.

Dan de motie op stuk nr. 1049 van mevrouw Van der Plas. Die motie gaat over herstel waar compensatie tekortschiet. Dit is heel algemeen omschreven. Op het moment dat er tekortschietende compensatie is naar aanleiding van een rechterlijke uitspraak is het echt aan het verantwoordelijke ministerie om daar al dan niet actie op te ondernemen. Ik moet deze motie dus ontraden.

Dan de motie op stuk nr. 1050 over een maatschappelijke diensttijd voor beginnende officieren van justitie en rechters. Die krijgt oordeel Kamer.

De motie op stuk nr. 1051, van mevrouw Abdi, mevrouw Dobbe en de heer Struijs, gaat over het minimumniveau van sociaal-juridische hulp. Die moet ik "ontijdig" geven. Zoals ook gezegd in het debat, wil ik het eindrapport afwachten, om daar de goeie stappen in te zetten.

Dat geldt ook voor de motie op stuk nr. 1053. Die gaat over een landelijk dekkend netwerk sociaal-juridische hulpverlening. Die motie neemt ook al een vlucht naar voren. Dat zou mij iets te vlot zijn. De moties op de stukken nrs. 1051 en 1053 krijgen dus beide: ontijdig.

De **voorzitter**:
Is mevrouw Abdi bereid om de motie op stuk nr. 1051 aan te houden? Ik hoor haar zeggen dat ze een goeie dag heeft!

Op verzoek van mevrouw Abdi stel ik voor haar motie (29279, nr. 1051) aan te houden.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter**:
Mevrouw Dobbe, heeft u ook zo'n goeie dag? Een iets minder goeie dag, begrijp ik. Deze motie wordt in stemming gebracht, dus krijgt de appreciatie "ontijdig".

De heer **Ellian** (VVD):
Ik heb geen motie ingediend, maar staat u mij toe nog een vraag te stellen over de motie op stuk nr. 1050, want mijn dag was al minder, maar wordt nog slechter. Begrijp ik het goed dat de staatssecretaris het een goed idee vindt dat officieren van justitie, die we keihard nodig hebben, een maatschappelijke diensttijd gaan doen in de sociale advocatuur? Dit komt voor mij echt als een donderslag bij heldere hemel. Zou de staatssecretaris er een paar woorden aan kunnen wijden waarom ze dit een goed idee vindt?

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Zo heb ik er ook van tevoren ambtelijk over gesproken. Een van de maatregelen uit het visietraject voor de toekomst van de sociale advocatuur is een verkenning naar een traineeship van de advocaat-stagairs. In de verkenning neem ik ook het onderzoek mee naar de maatschappelijke diensttijd voor beginnende officieren van justitie en rechters. In deze verkenning ga ik uitdrukkelijk met de Raad voor de rechtspraak, de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak en het Openbaar Ministerie in gesprek. Ik herken namelijk dat we schaarste op al die verschillende plekken hebben. Het is dus: oordeel Kamer. Ik kan ook niet zeggen dat het op voorhand een slecht idee is. Maar als ik hiermee de boer op moet gaan, dan doe ik dat met alle liefde.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1054.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
De motie op stuk nr. 1054 van mevrouw Dobbe over in gesprek gaan met de NOvA en de VSAN over opleidingsplekken voor de sociale advocatuur: oordeel Kamer.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1055.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
Voor de motie op stuk nr. 1055 geldt hetzelfde: ook oordeel Kamer.

De **voorzitter**:
De motie op stuk nr. 1057.

Staatssecretaris **Van Bruggen**:
De motie op stuk nr. 1057, ten slotte, geef ik ook oordeel Kamer met dien verstande dat … Ik stel alles in het werk om extra middelen voor de sociale advocatuur vrij te maken. Ik ben gebonden aan de ruimte die ik binnen het coalitieakkoord daarvoor heb. Als ik de motie op die manier mag lezen, krijgt ze oordeel Kamer. En alles wat ik daarnaast kan doen, zet ik absoluut in.

De **voorzitter**:
De heer Struijs knikt om aan te geven dat met die appreciatie geleefd kan worden.

Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de tweede termijn van het kabinet. Ik dank de bewindspersonen voor hun aanwezigheid en de leden voor hun medewerking. Het is ons toch allemaal maar weer gelukt.

De beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**:
Ik schors tot 19.45 uur. Over de ingediende moties zal dinsdag worden gestemd.

De vergadering wordt van 18.53 uur tot 19.45 uur geschorst.